

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра міжнародних відносин

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«ВПЛИВ ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ СТРАТЕГІЙ НА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ»**

Виконала: студентка

II року навчання ОР Магістр
групи МВ-21м

спеціальності: 291 «Міжнародні
відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії»

Верхогляд Анастасія Сергіївна

Науковий керівник:

кандидатка історичних наук,
доцентка, завідувачка кафедри
міжнародних відносин

Стецюк Н. М.

Рецензент:

Кандидатка політичних наук, старша
викладачка кафедри

Голуб'як Н.Р

Допущено до захисту

« ____ » _____ 2025 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОПАГАНДИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	9
1.1. Джерельна база та стан наукової розробки дослідження.....	9
1.2. Теоретичні засади формування і трансформації національної ідентичності	13
1.3. Особливості взаємозв'язку між пропагандою та національною ідентичністю	21
РОЗДІЛ II СПАДОК РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ	29
2.1. Ідеологія, цілі та механізми пропагандистської моделі СРСР	29
2.2. Наслідки радянської пропаганди для національної ідентичності в Україні	43
2.3. Роль радянської пропаганди у формуванні ідентичності в Литві та Білорусі.....	52
РОЗДІЛ III СУЧАСНІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ СТРАТЕГІЇ ТА ВІДПОВІДЬ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН	64
3.1. Російська пропаганда як засіб конструювання ідентичності у пострадянських країнах.....	64
3.2. Особливості інформаційного опору та формування альтернативної ідентичності у пострадянських державах.....	78
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Агітпроп	– Головне управління з агітації та пропаганди ЦК КПРС
БРСР	– Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
Главліт	– Головне управління з охорони державних таємниць у пресі
ЄС	– Європейський Союз
ЗМІ	– Засоби масової інформації
КДБ	– Комітет державної безпеки
НАТО	– Організація Північноатлантичного договору
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НУО	– неурядові організації
ОУН	– Організація українських націоналістів
ПЦУ	– Православна Церква України
РПЦ	– Російська Православна Церква
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
рф	– російська федерація
УГГ	– Українська Гельсінська Група
УПЦ (МП)	– Українська Православна Церква Московського Патріархату
УПА	– Українська повстанська армія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК КПРС	– Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
StratCom	– Центр стратегічних комунікацій

ВСТУП

Актуальність теми. Після розпаду СРСР перед країнами, що входили до його складу постав виклик пошуку та відновлення власної національної ідентичності, що враховувала б унікальні культурні, історичні та етнічні особливості кожного народу. Формальне набуття державної незалежності не означало автоматичного подолання радянської спадщини, адже у суспільній свідомості зберігалися імперські нарративи та стереотипи, які десятиліттями відтворювалися через освітню систему, масову культуру, засоби масової інформації (ЗМІ) та офіційну історичну політику. Для пострадянських держав завдання національного самовизначення ускладнювалося також необхідністю перегляду власної ролі у регіональних та глобальних процесах, формування нової зовнішньополітичної орієнтації та балансування між різними центрами сили.

Особливої гостроти ці процеси набувають у державах, де історичні, мовні та конфесійні відмінності створюють додаткові лінії поділу між групами населення. У таких суспільствах національна ідентичність перетворюється на ключовий чинник політичної стабільності або, навпаки, вразливості до зовнішнього впливу. Пошук спільного національного бачення, узгодження колективних уявлень про минуле, теперішнє та майбутнє стають передумовою суспільної єдності, а відтак і стійкості держави перед зовнішніми загрозами.

В умовах загострення геополітичної конкуренції, насамперед між росією та західними державами, інформаційний вимір політики набув якісно нового значення. Пропаганда перетворилася на один із ключових інструментів боротьби за вплив у пострадянських країнах, доповнюючи або навіть замінюючи традиційні форми політичного, економічного та військового тиску. Росія системно використовує пропагандистські засоби для підтримки та розширення свого впливу в регіоні, апелюючи до спільної радянської минувшини, єдиної цивілізації, захисту «співвітчизників» за кордоном, а також до нарративів про нібито штучний характер національних проєктів інших пострадянських країн.

Сучасні інформаційні технології значно посилили ефективність таких стратегій. Соціальні мережі, цифрові платформи, стрічки новин дають змогу не лише швидко поширювати потрібні меседжі, а й формувати замкнені інформаційні бульбашки та створювати відчуття альтернативної реальності.

Питання впливу пропаганди на формування національної ідентичності має особливо критичне значення для України. Від моменту відновлення незалежності українська держава постійно перебувала в ситуації боротьби за право на власний історичний наратив, мовну та культурну політику, зовнішньополітичний курс. Після Революції Гідності 2013–2014 років, тимчасової окупації Криму та частин Донецької й Луганської областей, а з 2022 року – повномасштабного вторгнення росії – стало очевидно, що національна ідентичність є не лише символічним ресурсом, а й одним із ключових факторів обороноздатності та стійкості суспільства. Захист власної ідентичності та протидія деструктивним наративам противника стають інструментами збереження територіальної цілісності, суверенітету й політичної суб'єктності.

Не менш показовими є приклади інших пострадянських держав. Литва, яка від початку 1990-х послідовно обрала курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, здійснила масштабну переорієнтацію інформаційного та культурного простору, поєднавши політику пам'яті про радянську окупацію з розбудовою інклюзивної громадянської нації.

Білорусь, навпаки, значною мірою зберегла радянсько-імперські наративи, що сприяло посиленню залежності від москви та формуванню гібридної ідентичності, в якій білоруські елементи часто підпорядковуються російським.

Вибір України, Литви та Білорусі як об'єктів порівняльного аналізу дає змогу простежити різні траєкторії розвитку національної ідентичності за схожих вихідних умов. Усі три держави у свій час були частиною СРСР, зазнали інтенсивної русифікації, були включені до спільного інформаційного та культурного простору СРСР і дотепер залишаються у фокусі російської зовнішньої та інформаційної політики. Водночас їх подальший розвиток відрізняється за низкою параметрів: Україна та Литва обрали європейський

вектор і демократичну модель політичного устрою (хоча темпи та послідовність реформ відрізнялися), тоді як Білорусь сформувала авторитарний режим із збереженням значної частини радянської символіки. Обрані держави є репрезентативними для ширшого пострадянського контексту та дозволяють зробити узагальнення, релевантні й для інших країн регіону.

Метою магістерської роботи є аналіз впливу пропагандистських стратегій на формування та трансформацію національної ідентичності в пострадянських країнах, зокрема їхнього впливу на громадську свідомість, політичну стабільність і культурну самоідентифікацію, на прикладі України, Литви та Білорусі.

Для досягнення мети сформульовано такі **завдання**:

1. Охарактеризувати теоретичні підходи до пропаганди як інструменту формування національної ідентичності.
2. Проаналізувати спадщину радянської пропаганди та її вплив на національну ідентичність України, Литви та Білорусі.
3. Охарактеризувати сучасні пропагандистські стратегії росії, та їх вплив на суспільство пострадянських країн.
4. Вивчити специфіку стратегій протидії пропаганді та забезпечення інформаційної безпеки в пострадянських країнах.

Об'єктом дослідження є процес формування та трансформації національної ідентичності в пострадянських державах.

Предмет дослідження – вплив радянських та сучасних російських пропагандистських стратегій на трансформацію національної ідентичності в Україні, Литві та Білорусі.

Географічні межі дослідження охоплюють пострадянські держави із фокусом на трьох країнах – Україні, Литві та Білорусі, які обрано як порівняльні кейси з огляду на спільне радянське минуле та різні траєкторії подальшого політичного й ідентифікаційного розвитку. Росія розглядається як ключовий зовнішній актор та джерело пропагандистських впливів, тоді як інші

пострадянські держави залучаються епізодично для контекстуалізації окремих тенденцій.

Методи дослідження. При дослідженні проблематики використовувалися як загальнонаукові, так і конкретно-наукові методи. Серед загальнонаукових варто виокремити аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, а також історичний метод. Зокрема, методи аналізу та синтезу було використано в процесі опрацювання теоретико-методологічної бази для визначення сутності понять «національна ідентичність» і «пропаганда», а також для виокремлення ключових складових радянської та сучасної російської ідеологічних моделей. Історичний метод дозволив розглянути еволюцію пропагандистських наративів у ретроспективі – від радянської політики коренізації та русифікації до сучасних концепцій «русского мира», простеживши тяглість інструментів впливу. До спеціально-наукових методів, використаних у дослідженні, варто віднести: порівняльний (компаративний) метод, контент-аналіз, системний підхід та інституційний аналіз. Порівняльний метод став ключовим у роботі та дозволив зіставити моделі формування національної ідентичності й стратегії інформаційного опору в трьох пострадянських країнах – Україні, Білорусі та Литві. Завдяки цьому методу було виявлено відмінності у підходах до політики пам'яті та взаємодії з радянською спадщиною. Системний підхід дав змогу розглянути російську пропаганду як цілісну систему, що включає медіа, релігійні інституції, культурні фонди та цифрові платформи, спрямовані на досягнення конкретних геополітичних цілей. Контент-аналіз використовувався при аналізі нормативно-правових актів (зокрема конституцій та законів про мову досліджуваних країн), промов політичних лідерів (В. Путіна, О. Лукашенка), а також програмних документів міжнародних організацій. Окремими та важливими емпіричними матеріалами стали візуальні засоби пропаганди (радянські плакати) та повідомлення в медіапросторі, які аналізувалися для виявлення прихованих смислів та маніпулятивних технік. Метод аналізу статистичних даних (як елемент методу індикаторів) дозволив інтерпретувати результати соціологічних опитувань (зокрема Центру Разумкова), що дало змогу

з'ясувати динаміку змін у самоідентифікації громадян та оцінити рівень суспільної стійкості до зовнішніх інформаційних впливів у досліджуваній період.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному порівняльному аналізі впливу російських пропагандистських стратегій на формування національної ідентичності в Україні, Литві та Білорусі, які представляють різні моделі політичного розвитку та політики пам'яті. У роботі узагальнено й систематизовано існуючі підходи до вивчення пропаганди та національної ідентичності в пострадянському контексті, а також поглиблено розуміння національної ідентичності як важливого чинника інформаційної та загальної безпеки держав.

Практична значущість роботи пов'язана з можливістю використання її результатів в діяльності органів державної влади та аналітичних центрів, які формують зовнішню політику та політику безпеки України. Висновки дослідження можуть слугувати підґрунтям для вдосконалення підходів до протидії російським інформаційним впливам, посилення публічної дипломатії та врахування інформаційного виміру у двосторонніх і багатосторонніх відносинах. Матеріали роботи можуть бути використані в навчальному процесі під час викладання курсів з міжнародних відносин, зовнішньої політики, міжнародної безпеки та інформаційних війн.

Апробація результатів магістерської роботи. Основні положення дослідження апробовано в доповіді на звітній науковій конференції студентів університету за 2025 рік (м. Івано-Франківськ, 2025).

Особистий внесок в розроблення теми також висвітлено у університетському збірнику студентських наукових праць «Еврика–XXVI», де були опубліковані ключові результати дослідження та теоретико-методологічні напрацювання, що лягли в основу магістерської роботи.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів та восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел (205 позицій). Загальний обсяг роботи становить 115 сторінок.

РОЗДІЛ І

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОПАГАНДИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Джерельна база та стан наукової розробки дослідження

Основу джерельної бази дослідження становить комплекс джерельних матеріалів. До аналізу залучено як класичні теоретичні праці з проблем нації, ідентичності та масових комунікацій, так і широкий масив емпіричних матеріалів – нормативно-правові акти, урядові стратегії, соціологічні опитування, аналітичні звіти, публіцистичні тексти, матеріали медіа й візуальні джерела.

З огляду на зміст, походження та ступінь узагальнення інформації джерела умовно поділено на кілька основних груп:

1. Нормативно-правові акти та офіційні документи (конституції та законодавчі акти досліджуваних країн, що регламентують мовну політику, національну пам'ять та інформаційну безпеку).
2. Офіційні та напівофіційні документи, що відображають практики пам'яті та політичні наративи.
3. Соціологічні та статистичні матеріали.
4. Наукові монографії та статті теоретико-концептуального характеру.
5. Першоджерела пропагандистського дискурсу, зокрема візуальні джерела (політичні плакати), промови та виступи лідерів.
6. Джерела з історії радянської національної політики, пропаганди та репресій.
7. Праці з історії та сучасного стану української, білоруської та литовської ідентичностей.
8. Джерела з проблематики російської пропаганди, «русского мира» та інформаційних воєн.

9. Аналітичні звіти, дослідження з інформаційної безпеки та громадського спротиву.

10. Матеріали періодики, інтернет-ресурсів та публіцистики. У сукупності наведені групи джерел забезпечують можливість всебічного аналізу радянських і пострадянських практик конструювання ідентичності, сучасних російських пропагандистських стратегій та відповідей України, Литви й Білорусі у вигляді державної політики, громадського спротиву й альтернативних національних наративів.

Стан наукової розробки проблеми

Проблематика взаємозв'язку пропаганди та національної ідентичності, а також специфіка інформаційного протистояння у пострадянських державах перебуває у фокусі уваги широкого кола вітчизняних та зарубіжних дослідників, чії праці склали теоретико-методологічне підґрунтя роботи.

Засади конструктивістського підходу, що розглядає націю як «уявлену спільноту», розкрито у класичній праці Бенедикта Андерсона [32], тоді як модерністські теорії націєтворення, роль освіти та «винайдення традицій» проаналізовано Е. Геллнером [67] та Е. Гобсбаумом [76]. У свою чергу, сучасний контекст трансформації ідентичності в умовах глобальних викликів та кризи ліберальної демократії ґрунтовно розглянуто Френсісом Фукуямою [65], який пов'язує політичні конфлікти сучасності з боротьбою за визнання, що є особливо актуальним для пострадянських націй, які утверджують свою суб'єктність.

Теоретичним підґрунтям для осмислення пропаганди як інструменту впливу на масову свідомість є класичні праці В. Ліппманна [111] та Е. Бернейза [40]. В. Ліппманн наголошував, що громадська думка формується на основі спрощених «карт світу в головах людей», які значною мірою конструюються медіа, тоді як Е. Бернейз описував «фабрикування згоди» як систематичне управління уявленнями мас через контроль інформаційних потоків. У сучасних умовах ці ідеї розвиваються у дослідженнях цифрової пропаганди, де увага зосереджується на використанні соціальних мереж та алгоритмічних механізмів таргетингу. К. Фукс [64], а також Г. Болсовер і Ф.

Говард [43] показують, що класична модель пропаганди Е. Германа і Н. Чомські зберігає актуальність, але доповнюється новими ідеями. Глибше розуміння психологічних механізмів сприйняття пропаганди забезпечує теорія соціальної ідентичності А. Таджфела і Дж. Тернера [170; 171]. Дослідники доводять, що групова ідентифікація базується на категоризації «свій–чужий», що пояснює ефективність поляризаційних стратегій в інформаційних війнах.

Важливий блок досліджень присвячено аналізу радянської тоталітарної системи та її пропагандистського апарату. Механізми масової мобілізації та формування Homo Sovieticus описані у працях П. Кенеза [93] та К. Тишки [192], специфіку національної політики СРСР дослідив Т. Мартін [120].

Особливу увагу в історіографії приділено політиці пам'яті як полю битви за ідентичність. Тімоті Снайдер [163; 164; 194] та Сергій Плохій [14] у своїх роботах деконструють радянські історичні міфи, зокрема культ «Великої Вітчизняної війни» (дослідження Н. Тумаркін [119]), і розкривають механізми замовчування трагедій та політичних репресій. Ці дослідження є критично важливими для розуміння того, як росія використовує «спільну історію» для легітимації своєї сучасної агресії.

Сучасний етап наукової розробки проблеми характеризується фокусуванням на стратегіях гібридної війни російської федерації. Крістофер Вокер та Джессіка Людвіг [196], А. Мейєнбергер [122], Тарас Кузьо [103], розглядають концепцію «русского мира» не як культурний проект, а як неоімперську геополітичну доктрину, спрямовану на розмивання суверенітету сусідніх держав. Технологічний вимір російської пропаганди, описано у звітах аналітиків корпорації RAND К. Пола та М. Меттьюза [135]. Праці Б. Синчака висвітлюють використання структур Московського патріархату як ретранслятора імперських наративів [169]. Також значна увага приділяється аналізу конкретних пропагандистських наративів – міфів про денацифікацію, та захист російськомовних, що відображено у працях як українських, так і західних дослідників.

Найбільш об'ємним є сегмент регіональних студій, що аналізують специфіку трансформації ідентичності в Україні, Білорусі та Литві. В українському контексті провідні науковці – Ярослав Грицак [81; 82], Володимир Кулик [101], Володимир Кравченко [100], Тетяна Журженко [205] – досліджують складні процеси переходу до громадянської нації. Особливий акцент робиться на впливі ключових історичних подій – Революції Гідності та початку російської агресії у 2014 році – на переосмислення українськості та відмову від радянських маркерів ідентичності. Емпіричну базу для цих висновків надають соціологічні моніторинги Центру Разумкова [179], які фіксують динаміку суспільних настроїв.

Щодо Білорусі та Литви, науковий дискурс фокусується на діаметрально протилежних векторах розвитку. Праці, присвячені Білорусі (П. Терешкович [174], звіти Центру Східних студій (OSW) [96; 175] аналізують феномен «денаціоналізованої нації», збереження радянської символіки як основи державної ідеології Лукашенка, а також складні процеси формування альтернативної ідентичності в опозиційному середовищі, зокрема через концепт литвінізму. Натомість дослідження литовського досвіду (Н. Малюкявічюс [118], М. Конечни [98]) демонструють успішну модель побудови стійкості, що базується на стратегії «тотальної оборони», дерадянізації та активній участі громадянського суспільства у протидії дезінформації.

Слід зазначити, що попри наявність ґрунтовних досліджень з окремих аспектів теми, у науковій літературі відчувається дефіцит комплексних компаративних праць, які б системно порівнювали ефективність російської пропаганди та стратегій опору їй у пострадянських державах. Більшість існуючих робіт розглядають цю тему ізольовано або крізь призму подій до 2022 року, що актуалізує необхідність дослідження механізмів захисту національної ідентичності та протидії пропаганді.

1.2. Теоретичні засади формування і трансформації національної ідентичності

Ідентичність є одним із базових понять сучасних гуманітарних та соціальних наук і позначає уявлення індивіда або групи про себе, власну неповторність і належність до певної спільноти. У філософському вимірі ідентичність пов'язується зі стабільністю та самототожністю суб'єкта, тоді як у соціологічному – розглядається як динамічна соціальна конструкція, що виникає й змінюється у процесі взаємодії з соціальним оточенням. Конкретний зміст ідентичності визначається структурою та інтенсивністю соціальних зв'язків, різноманіттям досвіду індивіда, а також історико-культурним і просторово-часовим контекстом, у межах якого відбувається її формування. Наприклад, за Ентоні Смітом, «універсальний характер гендерної ідентичності знижує її здатність спрямовувати спільні дії» [161, с. 5]. Інакше кажучи, чим ширшою є ідентичність, тим меншим є її тиск на індивіда – а отже, слабшими є механізми консолідації дії та процеси формування спільної мети.

У цьому сенсі такі ідентичності, як «сім'я» чи «група», мають більшу здатність до мобілізації спільної дії, ніж, скажімо, «нація», тоді як «цивілізація» чи «імперія» – ще менш ефективні у цьому плані.

Ідентичності бувають наданими (сім'я, етнос, нація, цивілізація) – такими, що формуються без волі індивіда – і набутими (професія, світогляд, громадянство), які обираються. Прикладом набутої є й національна ідентичність, яка формується не природно, а через державну політику, як сказав Массімо д'Адзельо: «Італія готова, тепер треба створити італійців» [76, с.44].

Інші ідентичності (соціальні, релігійні, етнічні, класові) можуть як підсилювати, так і конфліктувати з національною. Їхня сила залежить від взаємного сприйняття, позиціонування, наявності конфлікту або кооперації.

Поглиблюючи розуміння природи ідентичності, Анрі Таджфел і Джон Тернер у теорії соціальної ідентичності розрізняють особистісну ідентичність –

сукупність рис, що вирізняють індивідуальне «я» від інших людей, – та соціальну ідентичність, яка формується через прийняття колективних належностей [173].

Однією з форм колективної ідентичності є національна ідентичність, що ґрунтується на усвідомленні належності до нації як уявленої політичної спільноти. За визначенням Бенедикта Андерсона, нація – це «уявлена спільнота, оскільки навіть члени найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, не зустрінуться з ними, не почують про них, але в уяві кожного живе образ їх спільності» [32]. У цьому сенсі національна ідентичність – це не лише правовий статус (громадянство), а й емоційно-культурна і політична залученість до національного наративу.

Для осмислення сучасного теоретичного конструкту національної ідентичності необхідно розглянути її історико-філософські витоки. Концептуальні корені поняття ідентичності сягають ще ідей Аристотеля. У «Метафізиці» Аристотель сформулював логічний закон тотожності: думка тотожна сама собі, якщо вона стосується одного й того ж предмета і має один і той самий зміст [33]. Цей принцип заклав основу для подальшого дослідження теми, утверджуючи ідентичність як фіксовану логічну категорію. У середньовічній схоластиці термін *identitas* використовувався для опису метафізичної тотожності сутностей, особливо у теологічних дискусіях про природу Бога, без прямого звернення до індивідуального чи колективного самовизначення. Проте цей період підготував інтелектуальний ґрунт для пізніших розробок.

Ключовим етапом у становленні концепції ідентичності була ранньомодерна доба. Філософія Ф. Бекона, Т. Гоббса та Дж. Локка піднесла практику досвіду до рівня теоретичної рефлексії. Філософія досвіду надала нові методологічні інструменти для аналізу як індивідуальних траєкторій духовного становлення та автономії, так і колективних форм самовизначення, включно з усвідомленням спільнотою національної ідентичності. У «Досвіді про людське розуміння» Дж. Локк писав: «Свідомість завжди супроводжує мислення, і саме вона робить кожного тим, кого він називає собою» [116, с. 224]. Ідея Дж. Локка

стала основоположною для подальших досліджень ідентичності як особистого досвіду, пов'язаного зі свідомістю та пам'яттю, що є критично важливим для розуміння індивідуальної ідентичності в модерних суспільствах.

У «Основах загальної науки» Й. Г. Фіхте запропонував діалектичне розуміння ідентичності. Усвідомлення Я (Ich) відбувається через протиставлення тому, що є не-Я. [59, с. 24]. Фіхте наголошує на активній ролі суб'єкта у формуванні власної сутності та підкреслює взаємодію між суб'єктом і людством – що має пряме відношення до становлення колективної ідентичності.

Концепція національної ідентичності як теоретичної категорії виникла на зламі XVIII–XIX століть, на тлі посилення процесів націєбудування в Європі. Ці події були спричинені розпадом традиційних імперій, піднесенням романтизму та зростанням популярності ідей народного суверенітету. Одним із перших мислителів, який концептуалізував зв'язок між культурою, мовою та колективною самосвідомістю, був німецький філософ Й. Г. Гердер. У «Нарисах філософії історії людства» Й. Г. Гердер писав: «Кожна нація несе центр свого щастя в собі, подібно до того, як кожна сфера несе свій центр ваги» [74, с. 471]. Ця метафора відображає віру Гердера в те, що кожна нація має внутрішній національний дух (Volksgeist), сформований її природним середовищем, мовою, міфами та традиціями. Концепція Volksgeist стала основоположною для розуміння нації як органічної спільноти, об'єднаної мовою, фольклором та звичаями.

Протягом тривалого часу домінуючою у вивченні націй та ідентичності була примордіалістська теорія. Національна ідентичність сприймалася як вроджена і незмінна, а почуття приналежності до групи – як емоційно глибоке та біологічно зумовлене. Вважалося, що індивіди народжуються у своїй ідентичності без можливості її вибору [62]. Цей підхід ігнорує процеси соціального конструювання у формуванні ідентичності та нехтує впливом ідеологічних і політичних наративів, освіти та медіа. Саме цей підхід використовується росією у її пропагандистських наративах (ідея «єдиного

народу»), які слугують виправданням дискримінації, анексії територій та знищення українців.

Натомість, прихильники модерністської теорії описують націю як продукт сучасності, що виникає внаслідок індустріалізації, урбанізації та поширення масової освіти. Ернест Геллнер, висунув знамениту тезу, що «саме націоналізм створює нації», а не навпаки [67, с. 39]. Він пов'язував їхнє виникнення з потребами індустріалізації, яка вимагала мобільного, грамотного населення та єдиної, гомогенної культури, що поширювалася через систему масової освіти. Це відкриває шлях для конструктивістської теорії, яка артикулює сучасне розуміння ідентичності як соціального конструкту. Як припускає британський історик Ерік Гобсбаум, ідентичність може формуватися політичними та інтелектуальними елітами через мову, символи та міфи [76].

Важливим внеском у розуміння національної ідентичності також є концепція вище згаданої «уявленої спільноти» Б. Андерсона. Він визначає націю як уявлену політичну спільноту, сформовану через спільні практики та історичні наративи, яка не вимагає прямого контакту між усіма її членами [32, с. 32]. На його думку, нація – солідарна спільнота, де члени відчують єдність через спільне уявлення про історію та культуру [32, с. 49]. В Україні це проявляється через створення наративів про спільне минуле, як-от боротьба за незалежність або збереження культурної спадщини, що зміцнюють відчуття національної єдності.

Займаючи проміжну позицію між цими двома полюсами, Ентоні Д. Сміт запропонував етносимволістський підхід [161]. Будучи критиком чистого модернізму Е. Геллнера, Е. Сміт погоджувався, що нації є сучасним феноменом. Однак він стверджував, що вони не виникають на порожньому місці. Натомість, сучасні нації конструюються на основі вже існуючих досучасних етнічних спільнот (етносів), їхніх спільних міфів, символів та історичної пам'яті [161]. Таким чином, Е. Сміт визнає як модерний, конструктивістський характер нації, так і її глибокі культурно-історичні корені [161].

Ці теоретичні парадигми знаходять активне застосування та розвиток у працях сучасних українських дослідників, які аналізують специфіку формування національної ідентичності.

Розглядаючи поняття національної ідентичності Я. Грицак розрізняє рівні національної свідомості – повсякденний, побутовий і вищий, набутий завдяки освіті й духовній праці. Він стверджує, що більшість атрибутів нації – мова, традиції, територія тощо – не існують у природі у готовому вигляді; вони всі певною мірою створені свідомими зусиллями кількох поколінь національних інтелектуалів, політиків і громадських діячів [6].

Цю лінію продовжує Сергій Плохій, який у своїх працях демонструє, як українська ідентичність кристалізувалася на перетині імперій та у постійному діалозі з росією, Польщею, Османською імперією [14].

Ці теорії показують, що ідентичність не є монолітною. Вона має складну структуру, функціонує на різних рівнях і передбачає множинність приналежностей.

Індивіди зазвичай мають більше ніж одну ідентичність і втілюють у собі багатовимірність. Як зазначає Віл Кимліка, множинність базується на трьох засадах. Перша – це історія – людство завжди існувало як сукупність множинних і мультикультурних соціальних одиниць, що створювали багатовимірні ідентичності впродовж усієї історії. Друга – соціальна структура, адже суспільство складається з переплетених, глибоких і складних рівнів ідентичності. Третя – здатність людей конструювати ідентичність – вона формується свідомими індивідами [104, с. 193–194].

Загалом, типи ідентичностей можна поділити на три основні категорії:

- універсальна ідентичність – риси, спільні для всіх людей;
- групова ідентичність – спільна для певної частини людей;
- індивідуальна ідентичність – унікальні, виняткові риси конкретної особи [104 с. 202].

А. Сен теж наголошує на її множинності, що охоплює етнічні, релігійні, лінгвістичні та політичні виміри [155, с.16]. Національна ідентичність, за

А. Сеном, не є монолітною, вона складається з багатьох приналежностей, які індивіди можуть свідомо обирати або поєднувати. Плюралістичність ідентичності очевидна в Україні, де етнічна українська ідентичність співіснує з громадянською. Особливо ілюстративним є випадок багатьох російськомовних осіб, що проживають в Україні, що ідентифікують себе як українці, відсуваючи мовні питання на другий план, при цьому пріоритезуючи спільну громадянську позицію.

Загалом, можна виділити кілька ключових компонентів структури національної ідентичності:

1. Культурно-символічний – включає мову, традиції, релігійні символи, історичні міфи, героїв нації.
2. Ціннісний – передбачає спільні моральні та політичні цінності (демократія, рівність, законність).
3. Інституційний – полягає у зв'язку громадян із державними структурами (освітою, армією, правовою системою).
4. Емоційно-ідентифікаційний – почуття приналежності, гордості, емоційного зв'язку з нацією.
5. Комунікативний – охоплює мову публічного дискурсу, спільний медійний простір, соціальні мережі, які зміцнюють (або руйнують) наратив ідентичності.

Спираючись на вищезгадані теоретичні основи, національна ідентичність може бути визначена як динамічний соціокультурний конструкт, який поєднує індивідуальну самосвідомість із колективною приналежністю до нації через спільні етнічні, культурні, історичні та політичні характеристики. Вона формується через спільні цінності, норми і наративи, що забезпечують відчуття єдності та часової безперервності.

Саме динамічність національної ідентичності, зумовлює її чутливість до сучасних трансформаційних процесів. Держави, прагнучи до глобалізації та мультикультуралізму, не відмовляються й від політики зміцнення національної ідентичності. Водночас спостерігається тенденція до культурної однорідності,

коли держави й народи зі схожими культурними кодами співпрацюють у соціальній, економічній та стратегічній сферах, часто виключаючи з неї представників інших культур і цивілізацій через їхню відмінність.

Глобалізація, з одного боку, сприяє культурній гомогенізації через поширення уніфікованих споживчих практик та медійних продуктів транснаціональними корпораціями – процес, який Джордж Рітцер охрестив «макдональдизацією» [146]. З іншого боку, цей процес породжує своєрідний парадокс. Як зазначав Бенджамін Барбер, прагнення до єдиної світової системи («McWorld») співіснує з посиленням локальних, племінних та етнічних ідентичностей («Jihad»), які чинять опір глобальному тиску через ренаціоналізацію [37].

Ключовим сучасним викликом є також масштабна міжнародна міграція, яка призводить до гібридизації культурних ідентичностей [72]. Водночас, міграційні потоки можуть й зміцнювати національну ідентичність корінного населення. Інтенсивна імміграція може пробуджувати реактивний націоналізм та почуття «груповості» (англ. groupness) у приймаючому суспільстві, яке починає гостріше усвідомлювати власну ідентичність [45]. Завдяки сучасним технологіям та здешевленню транспорту, самі мігранти часто формують транснаціональні ідентичності, що одночасно охоплюють країну перебування та батьківщину [188].

М. Кастельс стверджує, що в умовах мережевого суспільства та глобальних потоків капіталу, інформації й людей нації не зникають, навпаки, націоналізм отримує новий імпульс. У цьому контексті національні ідентичності виконують функцію «ідентичності опору»: спільноти, які відчують загрозу, свідомо об'єднуються навколо національних, релігійних чи етнокультурних символів і використовують їх як інструмент протидії безособовим глобальним мережам [47].

Геополітичні чинники є найважливішими зовнішніми чинниками, що впливають на національну ідентичність. Війни та конфлікти є критичними моментами для самовизначення. Пам'ять про війну відіграє ключову роль у

зв'язуванні наративів минулого із сьогоденням. Ця пам'ять кодифікується і закріплюється у тому, що П'єр Нора назвав «місцями пам'яті» (*lieux de mémoire*) – меморіалах, річницях, підручниках, які передають колективний наратив та відтворюють ідентичність в часі [132].

Американський філософ і політичний теоретик Френсіс Фукуяма у своїй праці «*Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*» звертає увагу на те, що в сучасному світі політичні суперечності дедалі рідше ґрунтуються на класових чи економічних відмінностях, а все частіше – на культурній, етнічній або релігійній ідентичності [65]. Дослідник стверджує, що за кризою сучасної демократії криється глибоке бажання визнання – концепт, який він пов'язує з грецьким терміном тимос (*τιμός*) [65]. Це той аспект людської душі, який прагне не лише матеріальних благ, а й поваги, гідності та приналежності. Звідси й пояснення політичної мобілізації груп, які відчують себе невидимими, зневаженими або виключеними зі спільного наративу.

На думку Ф. Фукуяма, національна ідентичність повинна стати інструментом інтеграції, а не поділу [65]. Для цього вона має бути не етноцентричною, а інклюзивною, тобто такою, що охоплює всі групи населення – незалежно від етнічного походження чи релігії – і водночас формує почуття спільної долі, спільної історії й відповідальності [65]. Ф.Фукуяма підкреслює, що почуття спільності є передумовою довіри, солідарності та підтримки справедливих інститутів, адже без цього демократія фактично не працює [65].

Отже, національна ідентичність є однією з центральних категорій сучасних гуманітарних та соціальних наук. Вона не є вродженою, а вибудовується через мову, пам'ять, символи, інститути, повсякденні практики та механізми визнання. Національна ідентичність спирається на уявлення про спільне походження, історію та цінності, але водночас охоплює правовий, культурний і емоційний виміри приналежності до нації. Її структура включає культурно-символічний, ціннісний, інституційний, емоційно-ідентифікаційний і комунікативний компоненти, що разом забезпечують відчуття єдності. Динамічність національної ідентичності зумовлює її чутливість до глобалізації, міграції, та

геополітичних конфліктів, які можуть як розмивати традиційні форми належності, так і стимулювати націоналізм. За цих умов політичні суперечності дедалі частіше організуються навколо боротьби за визнання й гідність колективних ідентичностей, а не лише навколо економічного перерозподілу. Це робить аналіз механізмів формування та трансформації національної ідентичності ключовим інструментом для розуміння сучасних політичних процесів і конфліктів.

1.3. Особливості взаємозв'язку між пропагандою та національною ідентичністю

Акт поширення ідей та інформації з метою утвердження політичного, культурного чи релігійного порядку, поряд з іншими соціальними практиками, є таким же давнім, як і організоване суспільство. Антропологічні та історичні дослідження свідчать, що навіть найдавніші держави використовували цілеспрямовані комунікативні практики для легітимації влади та формування бажаного образу політичного порядку. Наприклад, шумерські правителі мали офіційних глашатаїв і формалізовані канали комунікації, через які поширювали повідомлення на підтримку своєї політики [60, с. 52]. У Єгипті, Ассирії та Римі пропагандистські функції виконували монументальні написи, ритуали, публічні панегірики, що створювали у підданих відчуття єдності та законності панування [134]. Хоча чіткого уявлення про давні механізми комунікації бракує, можна стверджувати, що пропаганда у формах ідеології, міфології, риторичних практик та політичних символів служила інструментом організації суспільств ще задовго до появи модерних націй. Уже на цьому етапі простежується, що пропаганда стосується не лише переконання, а й ідентифікації. Ритуали лояльності, культу правителів, сакралізація влади формували уявлення про власну політичну спільноту й окреслювали її відмінність від інших. Інакше кажучи, навіть до появи сучасного поняття нації комунікативні практики

привчали підданих мислити себе частиною більшої політичної цілості, для якої вони мають виконувати певні обов'язки.

Попри тривалу історію, інституціоналізована масова пропаганда формується лише з розвитком друкарства, масової преси та загальної грамотності. Саме у XIX–XX століттях, на тлі зростання національних рухів і масової політики, пропаганда стає ключовим механізмом конструювання колективних уявлень. Під час Першої світової війни держави вперше створили спеціальні бюро пропаганди, що систематично працювали з масами через пресу, плакати, кіножурнали та радіо. Міжвоєнні тоталітарні режими в СРСР і Німеччині зробили цей інструмент постійним механізмом мобілізації населення та легітимації політичного порядку. У нацистській Німеччині пропаганда формувала расистську національну ідентичність, засновану на міфах про арійську вищість і національне відродження, тоді як у СРСР – класову й радянську ідентичність, яка мала замінити традиційні етнонаціональні ідентичності. Після 1945 року пропаганда стає одним із ключових інструментів холодної війни, а з розвитком телебачення, міжнародних радіомовних служб та культурної дипломатії вплив на свідомість набуває нового масштабу [134].

Гарольд Д. Лассвелл одним із перших запропонував системний підхід до аналізу комунікації, сформулювавши її ключові параметри: «хто говорить, що говорить, по якому каналу, кому і з яким ефектом» [105]. Він вважав, що пропаганда має інструментальний характер і може бути використана як у конструктивних, так і в деструктивних цілях. Дослідник підкреслював, що люди є емоційно та психологічно вразливими до пропагандистського впливу, а соціальна нестабільність, економічні кризи чи війни збільшують рівень сприйнятливості. Тому пропаганда повинна бути організована системно та ґрунтуватися на наукових знаннях про масову поведінку, спираючись, зокрема, на використання політичних міфів і стереотипів. Він також акцентував на ролі емоцій, адже, на його думку, найбільш ефективні пропагандистські меседжі – ті, що одночасно апелюють і до емоційної, і до раціональної сфери.

Волтер Ліппманн у праці «Public Opinion» наголошував, що сучасні соціальні процеси є надто складними, щоб пересічний громадянин міг самостійно сформувати об'єктивне бачення реальності [111]. Люди змушені покладатися на спрощені образи, які формують «псевдо-середовище» – символічну репрезентацію політичної реальності. Саме цим користуються еліти, які через пропаганду фабрикують згоду, визначаючи рамки інтерпретації подій. Едвард Бернейз, один із засновників сучасних стратегій публічних комунікацій, трактував пропаганду як необхідний інструмент організації демократичного суспільства, де координація думок і поведінки мас здійснюється через професійну комунікацію [40]. Його концепція «керованої демократії» стала ключовою для розуміння того, як пропаганда може формувати національні уявлення, легітимізуючи політичні рішення та задаючи рамки колективної поведінки.

Подальший розвиток критичного підходу до медіа запропонували Едвард Герман і Ноам Чомські у моделі пропаганди, викладеній у праці «Manufacturing Consent» [64]. Вони стверджували, що мас-медіа в умовах концентрації власності та політичного тиску діють як система фільтрів, які визначають, які інтереси й наративи домінують у публічному просторі. У цифрову добу ця роль трансформується, адже інформаційні алгоритми також виконують роль фільтрів, що визначають контури публічного дискурсу.

У рамках конструктивістської парадигми міжнародних відносин пропаганда розглядається як один із ключових механізмів формування спільних сенсів і уявлень про себе й інших. Як показують Александр Вендт і Пітер Каценштейн, національні інтереси формуються не лише через матеріальні чинники, а через і дискурси, які конструюють образи «своїх» та «чужих» [201; 177].

Як уже зазначалося, Ерік Гобсбаум наголошує, що національні ідентичності конструюються через винайдені традиції, які легітимізують сучасний політичний порядок, апелюючи до уявної історичної тягlosti [76]. У контексті пропаганди це означає, що медіа, офіційні ритуали, святкові дати та

публічні наративи виступають каналами поширення традицій. Пропагандистські кампанії підсилюють значення певних символів, міфів та історичних подій, перетворюючи їх на зразки. Тобто, пропаганда працює на рівні наративів – структурованих історій з героями, ворогами та моральною оцінкою, які спрощують складну соціальну реальність та надають їй емоційного виміру.

Спираючись на теорію соціальної ідентичності Анрі Таджфела та Джона Тернера, можна чітко простежити, як працює пропагандистський вплив. Оскільки частина самооцінки індивіда походить від належності до груп, пропаганда використовує механізм соціальної категоризації: ділить світ на «нас» (англ. ingroup) та «них» (англ. outgroup), нав'язуючи кожній категорії певний набір рис [173]. Такі механізми мають емоційну природу, адже образи загрози активують базові психологічні реакції й підвищують готовність підтримувати авторитарні рішення та жорсткі заходи.

Історія демонструє як конструктивні, так і деструктивні наслідки такого впливу. У конструктивному аспекті пропаганда слугувала інструментом націєтворення, особливо в ХХ столітті під час деколонізації. Один із яскравих прикладів – кампанії вступу до ЄС і НАТО в Польщі та країнах Балтії наприкінці 1990-х – початку 2000-х років. Державна комунікація подавала вступ до європейських і євроатлантичних структур не лише як економічний чи безпековий вибір, а як цивілізаційне повернення до Європи [102]. Уряди запускали масовані інформаційні кампанії, де державні ЗМІ, освітні програми та публічні діячі систематично пов'язували європейську інтеграцію з модернізацією, безпекою та добробутом. Ця пропаганда була надзвичайно успішною. Вона консолідувала нації навколо спільної мети і допомогла сформувати нову, подвійну ідентичність [145].

Однак значно частіше механізми соціальної категоризації використовуються у деструктивних цілях. Пропаганда може не об'єднувати, а, навпаки, фрагментувати існуючі ідентичності, розпалюючи ворожнечу. Прикладом цього є розпад Югославії у 1990-х роках. Десятиліттями влада створювала спільну наднаціональну ідентичність югослава. Проте з приходом до

влади націоналістичних лідерів, як-от Слободана Мілошевича у Сербії, державні ЗМІ (особливо радіо і телебачення Сербії) почали систематичну пропаганду. Вони активно реанімували історичні образи часів Другої світової війни, зображуючи хорватів як усташів (фашистів), а боснійських мусульман – як ісламських фундаменталістів. Крім цього, вони постійно наголошували на загрозі сербам у Хорватії та Боснії. Такі повідомлення створювали атмосферу страху та недовіри, що, у поєднанні з політичними амбіціями місцевих лідерів, підштовхнуло до війни та етнічних конфліктів [186]

Крайньою формою деструктивної пропаганди є дегуманізація. До прикладу, у Нацистській Німеччині, для здійснення Голокосту потрібна була психологічна підготовка населення. Пропаганда Геббельса, зокрема через фільми, як-от, «Вічний жид» (нім. «Der ewige Jude»), роками систематично зображувала євреїв не як людей, а як «*untermenschen*» (недолюдей), паразитів, щурів та джерело хвороб [108]. Інструменти пропаганди перетворювали етнічні відмінності на загрозу, формуючи атмосферу ненависті, яка робила насильство необхідним у свідомості частини населення.

У XXI столітті ці практики лише посилюються завдяки сучасним системам пропаганди, що ефективно поширюють задані цінності й норми в різних сегментах суспільства. Це спричинило виникнення цифрової пропаганди (англ. *computational propaganda*), коли автоматизовані боти, мікротаргетинг та алгоритми використовуються для поширення маніпулятивного контенту [43]. Дехто вважає цифрову пропаганду новою формою впливу, інші, що поєднання соціальних мереж, ботів та інших онлайн ресурсів є лише новітніми інструментами управління громадською думкою. Алгоритми швидко та точно реагують на інтереси громадян, створюючи можливості для впливу з боку зацікавлених акторів, але при цьому не змінюють суті пропаганди. Незалежно від технологічних інструментів, фундаментальна мета пропаганди – формування спільної реальності – залишається незмінною. Алгоритми соціальних платформ створюють ехо-камери, де користувач отримує переважно ті повідомлення, які підсилюють його існуючі переконання, формуючи паралельні інформаційні

реальності [64]. Соціальні медіа також дозволяють швидко поширювати емоційно насичені повідомлення, часто у формі мемів чи відео, що можуть швидко ставати вірусними та формувати громадську думку.

За таких умов пропаганда часто підсилює поляризацію, регіональні відмінності та групові конфлікти. Особливо небезпечним є те, що механізми дозволяють адресувати різним сегментам населення різні, навіть взаємно суперечливі сенси, що розмиває цілісність та сприяє формуванню множинних конфліктних ідентичностей.

У контексті розвитку цифрових медіа важливим є підхід М. Кастельса, який розглядає сучасну політику крізь призму «комунікаційної влади» – здатності формувати значення, що циркулюють у мережах масової комунікації [47]. За М. Кастельсом, ідентичності в інформаційну епоху постають як «мережеві», тобто такі, що створюються та постійно реконструюються в потоках комунікації, де індивіди взаємодіють із численними конкуруючими наративами [47]. У такій конфігурації пропаганда перестає бути лише інструментом централізованого впливу та набуває мережевої форми. Вона поширюється через цифрові платформи, використовуючи алгоритми соціальних мереж, мікротаргетинг і бот-мережі [47]. Це розширює можливості маніпуляції національною ідентичністю, оскільки різні аудиторії можуть бачити взаємно суперечливі образи нації та спільноти, адаптовані під їхні цінності, страхи чи регіональні особливості. За логікою М. Кастельса, у мережевому середовищі формується множинність конкуруючих ідентичнісних моделей, і саме здатність акторів контролювати потоки інформації визначає, яка з них буде домінувати у суспільному дискурсі [47].

До того ж, зараз з'являється багато понять, що є суміжними з поняттям пропаганди та можуть виконувати такі ж функції, але відрізняються за своєю суттю. Часто саме поняття дезінформація вживають як синонім до слова пропаганда. За Клер Вардл та Хосейном Дерахшаном, дезінформація (англ. *disinformation*) – це свідомо неправдивий або маніпулятивний контент, створений для завдання шкоди. Також існує поняття місінформація (англ.

misinformation) – хибний, але не обов'язково навмисний контент, та малінформація (англ. malinformation) – інформація, яка базується на реальних фактах, але використовується поза контекстом або з шкідливою метою [198]. Пропаганда – це цілеспрямоване й систематичне поширення ідей, наративів або символів, покликане сформувати сприйняття, переконання та моделі поведінки цільової аудиторії в інтересах політичного актора. На відміну від поширеного побутового розуміння, пропаганда не обов'язково ґрунтується на неправді, вона може спиратися на правдиву, частково правдиву або викривлену інформацію, маніпулюючи відбором фактів, інтерпретацією та емоційною подачею. Дезінформація, своєю чергою, є лише одним із інструментів пропаганди. Інтегрована у цифрові пропагандистські стратегії, дезінформація здатна руйнувати національну єдність, підважуючи довіру до інституцій і розмиваючи національні наративи. У глобалізованому світі дезінформація стала інструментом зовнішнього втручання у внутрішню політику інших держав, що має особливо великі наслідки для країн зі слабкими інституціями.

Окремим аспектом є роль громадської думки у формуванні ідентичності та реакції на пропаганду. Сучасні системи пропаганди активно використовують силу громадської думки як механізм формування норм поведінки. Громадська думка виступає фільтром, який підсилює ті цінності, що відповідають домінантному дискурсу, та маргіналізує альтернативні позиції. Політичні, економічні та соціальні інституції в різних державах застосовують техніки пропаганди для привернення уваги до проблем, мобілізації населення, зміни моделей поведінки та легітимації політичних рішень. Багато дослідників підкреслюють, що в сучасному суспільстві пропаганда стала одним із найдієвіших інструментів для досягнення різноманітних цілей – від підтримки соціальних реформ до виправдання авторитарних практик [147].

Окремий вимір взаємодії пропаганди та національної ідентичності пов'язаний із тим, що більшість націоналістичного дискурсу діє не в режимі екстремальної мобілізації, а у формі того, що Майкл Білліг називає «банальним націоналізмом» [41]. Йдеться про повсякденні, майже непомітні нагадування про

націю – прапори, карти держави в новинах, спосіб подачі міжнародних подій через призму інтересів держави. У цьому сенсі медіа та державна комунікація виконують пропагандистську функцію навіть тоді, коли не закликають до мобілізації, а просто відтворюють звичне уявлення про те, що нація існує й є природною частиною політичного життя.

Важливо, однак, що взаємозв'язок між пропагандою та національною ідентичністю має двосторонній характер. Пропаганда не діє на сама, а вбудовується в уже наявні уявлення про історію, справедливість та колективні травми. Ідентичності задають рамки сприйнятливості до певних меседжів – наративи, що суперечать базовим досвідам спільноти, відкидаються або переінтерпретуються, тоді як ті, що резонують із історією й культурними схемами, закріплюються швидше.

Отже, пропаганда є одним із ключових механізмів формування та трансформації національної ідентичності. В основі її ефективності лежить здатність оперувати емоціями, символами, міфами та історичними наративами, які задають рамки колективного сприйняття реальності. Вона здатна як зміцнювати демократичні нації й сприяти їхній інтеграції у ширші політичні спільноти, так і руйнувати соціальну солідарність, поглиблювати поділи та легітимізувати агресію. Тому, вивчення пропаганди та її впливу на національну ідентичність є необхідною умовою для розуміння сучасних політичних процесів, особливо в умовах глобальних інформаційних трансформацій і геополітичних конфліктів.

РОЗДІЛ II

СПАДОК РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

2.1. Ідеологія, цілі та механізми пропагандистської моделі СРСР

Державна пропаганда та цензура в росії мають давню історію, що бере початок ще з царського періоду, Першої світової війни та громадянської війни в країні. Масовий моніторинг настроїв у державі розпочався під час Першої світової війни для забезпечення лояльності військ та населення. Паралельно з цим, під час громадянської війни в країні Червона армія сформувала власний інформаційний відділ, який класифікував солдатів за їхніми настроями, дисципліною, рівнем свідомості, ставленням до радянської влади та ставленням до комуністів [77, с. 196]. Режим прагнув встановити жорсткий контроль на тлі політичної фрагментації, що залишилася після громадянської війни.

Більшовики відразу усвідомили що пропаганда є важливим елементом державотворення. Історик Пітер Кенез у своїй праці «The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929» документує, як ця система розроблялася з перших днів революції для масової мобілізації та охоплення населення [93]. Система була спроектована так, щоб проникати в усі без винятку сфери життя – від засобів масової інформації, мистецтва та освіти до державних свят, повсякденних ритуалів і особистої поведінки громадян. Тотальний контроль над інформаційним простором був необхідним для Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) для збереження своєї монополії на владу.

В основі пропагандистської машини лежали психологічні та структурні інструменти контролю – тотальна цензура, маніпуляція мовою та нерозривний зв'язок пропаганди з державним терором.

Цензура визначається як «систематичний, цілеспрямований і всеосяжний контроль, що здійснюється державою (у країнах зі світським режимом) або офіційною церквою (у теократичній державі) над функціонуванням ЗМІ за

допомогою певних заходів більш-менш насильницького характеру» [156, с. 4]. Формальна інституціоналізація цензури почалася на ранньому етапі правління Леніна. Він підписав «Декрет про пресу» 27 жовтня 1917 року, який встановлював тимчасові заходи проти буржуазної преси, що становила загрозу нововстановленому комуністичному політичному порядку [156, с. 45]. Декрет також створив один з головних інструментів державної цензури – нову урядову установу під назвою Головне управління у справах літератури та видавництв, або Главліт, як його називали в народі.

Главліт мав значний політичний вплив, адже підпорядковувався лише головним урядовим органам – Комітету державної безпеки (КДБ) та Відділу пропаганди Центрального Комітету. Іноземний відділ Главліту, відомий як Іннотдел, став головним компонентом боротьби з іноземним впливом.

Роль Главліту полягала у встановленні урядових та структурних норм цензури по всьому Радянському Союзу. Під час правління Сталіна Іннотдел видаляв неприйнятний зміст з імпортованих текстів і замальовував певні розділи, вилучаючи будь-які матеріали, визнані державою непридатними, та будь-які матеріали, що критикували керівництво Радянського Союзу. Держава в середньому знищувала дві третини видань, адресованих приватним особам [156, с. 50].

У травні 1919 року було оприлюднено декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) щодо державного видавництва. У липні 1919 року новий радянський уряд опублікував декрет про цензуру та перлюстрацію, створивши формалізований правовий прецедент для моніторингу телеграфу, радіо, телефону та пошти [8]. Організований державою збір ключової інформації поділявся на категорії, включаючи селянські рухи, громадські заворушення в сільській місцевості та загальні тенденції суспільно-політичного життя. Надалі впроваджувалися нові політики нагляду, включно зі створенням щотижневих карт тенденцій політичної підтримки, які визначали потенційні гарячі точки громадських заворушень. Ця правова основа дозволила режиму боротися з внутрішніми ворогами [77].

Ідеологічним підґрунтям радянської держави та її пропагандистської машини слугував марксизм-ленінізм, що був офіційною державною доктриною Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) та країн радянського блоку. Ця доктрина, розроблена у 1920-х роках, спиралася на класичну німецьку філософію, англійську політичну економію та французький утопічний соціалізм, але була радикально трансформована відповідно до потреб тоталітарної держави [90]. Тезою, що лягла в основу комуністичної теорії, було положення про знищення приватної власності. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» передбачали, що економічна еволюція посилить конфлікти, поки «війна не переросте у відкриту революцію, і...насильницьке повалення буржуазії закладе основу для панування пролетаріату». Це мало призвести до ліквідації експлуатації людини людиною [121]. Однак у процесі побудови радянської держави ця концепція зазнала кардинальних змін. Якщо для К. Маркса диктатура пролетаріату була тимчасовою, революційною перехідною формою на шляху до бездержавного суспільства, то Владімір Ленін доповнив цю доктрину, зробивши її центральною ідеєю революційної боротьби [80]. Ленінізм надав пріоритет збройному повстанню та централізованій, дисциплінованій політичній партії, основною метою якої було встановлення диктатури [171]. Остаточну трансформацію ідеології здійснив Йосип Сталін, для якого диктатура пролетаріату перетворилася на тоталітарну владу, основою якої були примус, придушення та насилля, не обмежені жодним законом. Сталінська доктрина відкрито підпорядковувала інтереси окремої особистості загальним потребам держави. Таким чином, виникла суперечність між визвольними обіцянками марксизму та репресивною реальністю тоталітарної держави. Головним завданням радянської пропаганди стало постійне управління цією суперечністю, маскування її та виправдання тотального контролю як необхідного етапу на шляху до світлого майбутнього. Пропаганда мала представити абсолютну державну владу як шлях до бездержавного суспільства, а тотальний контроль – як вищу форму свободи.

Однією з головних цілей радянської пропаганди було формування «нової радянської людини», Homo Sovieticus, чия свідомість була б повністю підпорядкована інтересам держави та комуністичної ідеології. Цей процес передбачав повне заперечення накопичених століттями духовних цінностей та створення нового типу особистості, вільної від «буржуазних» пережитків. Homo Sovieticus є віддзеркаленням свого суспільства, зокрема соціального колективу, і виступає лише як одна з його багатьох функцій. З цієї причини типовий Homo Sovieticus ідентифікує себе виключно через належність до групи. Ідеалом був радянський аскет, готовий нехтувати перевагами приватного життя, бути матеріально невибагливим і з радістю йти на жертви заради перемоги світової революції [192]. Хрестоматійним прикладом, що ілюстрував цей ідеал, стала пропагандистська історія про сигнальника Кисельова, який, побачивши пожежу у власному будинку, де перебувала його родина, залишився на посту, щоб не поставити під загрозу рух потягів, пожертвувавши «своїм» заради «громадського» [7].

Формування такої особистості починалося з раннього дитинства. Політичне виховання дітей, ознайомлення їх з політикою партії та переконання у її правильності вважалося однією з найважливіших умов соціалістичного будівництва. Для цього були створені дитячі та юнацькі організації – жовтєнята, піонерський рух та комсомол, які відігравали ключову роль у процесі ідеологічної індоктринації та мобілізації [66].

Паралельно з формуванням радянської ідентичності постала проблема «національного питання». Державна політика щодо національностей була покликана переформатувати ідентичність населення багатонаціональної імперії.

У 1920-х роках більшовицьке керівництво запровадило політику коренізації, що Террі Мартін охарактеризував як частину політики «імперії позитивної дії» (англ. affirmative action empire). Вона передбачала створення національних республік, підтримку місцевих мов і формування титульних еліт. Однак підтримка національного розвитку була строго умовною, вона мала зміцнювати лояльність до радянського центру й інтегрувати нові радянські нації

у спільний політичний простір під керівництвом Москви, а не заохочувати реальний політичний суверенітет неросійських народів [120]. Радянська влада за допомогою етнографів та статистиків буквально переділяла карту радянського простору, категоризуючи населення за національністю та закріплюючи ці категорії у переписах, конституціях і кордонах союзних республік. Саме держава визначала, які спільноти визнаються «націями», які – лише «етнографічними групами», і яким є «правильний» зміст їхньої історії та культури [75]. Такий підхід безпосередньо впливав на масову свідомість. Для значної частини населення формувалася подвійна, але ієрархічна ідентичність, адже з одного боку, вони належали до титульної нації республіки (українець, литовець тощо), з іншого ідентифікували себе як «радянська людина», що формувалася через домінування російської мови, канонізований радянський наратив про війну та спільний набір офіційно схвалених героїв.

Одним з головних організуючих принципів радянської пропаганди також було створення дихотомної картини світу, чітко поділеної на друзів та ворогів. Для утвердження нової ідеології більшовикам було необхідно структурувати суспільство, виокремивши прихильників і противників, тому «ворог» став неминучим атрибутом тоталітарної реальності [61]. На відміну від раннього радянського поняття «класового ворога», у Конституції 1936 року з'явився новий, значно ширший термін – «вороги народу», який активно закріплювався й через ЗМІ. Як зауважує Амір Вайнер, у Конституції 1936 року проголошувалося, що соціалізм у країні нібито остаточно переміг, а це, своєю чергою, означало повне знищення внутрішніх ворожих соціальних груп [106]. Це призвело до зміни концепції ворога – він перестав бути представником «ворожого класу», а став прихованим шпигуном, що діє зсередини. У червні 1937 року, звертаючись до вищих військових чинів та офіцерів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС), Сталін наголосив: «Ми вб'ємо кожного ворога. Якщо він є старим більшовиком, ми знищимо його родичів, його сім'ю. Ми безжально знищимо кожного, хто своїми діями чи думками завдає удару по єдності соціалістичної держави» [70, с. 137].

Найбільш яскраво цей механізм проявився у процесі розшарування селянства, яке було свідомо поділене на дві антагоністичні категорії: «бідняків», оголошених лідерами соціалістичних перетворень, та «куркулів» (заможних селян), які апіорі визначалися як вороги нової влади [2].

У межах поняття ворога народу радянське керівництво виробило ще одну ключову категорію – «буржуазні націоналісти», до якої відносили представників неросійських еліт, інтелігенцію союзних республік та активістів національних рухів. У працях про національне питання, буржуазний націоналізм розглядався як ідеологія, що прямо суперечить пролетарському інтернаціоналізму і потенційно загрожує єдності багатонаціональної держави [176, с. 199]. У міжвоєнний та післявоєнний періоди це поняття використовували для позначення політично небажаних груп серед національних меншин, зокрема як різновид ворогів народу, що виправдовувало включення буржуазних націоналістів до категорій осіб, проти яких застосовувалися масові операції НКВС. Захист мовних, культурних або освітніх прав неросійських народів міг бути кваліфікований як прояв дрібнобуржуазного націоналізму і розцінювався як загроза соціалістичному будівництву.

У такому контексті нова категорія «ворогів народу» давала можливість заарештувати будь-яку особу незалежно від її соціального походження чи політичних поглядів і стала інструментом державного терору проти національних меншин. НКВС застосовував спеціальну офіційну лексику, яка мала на меті дегуманізувати жертв і приховати масові злочини в документах, зокрема використовувалися такі формулювання, як «перша категорія» (тобто ті, кого розстрілювали) та «друга категорія» (ті, кого відправляли до ГУЛАГу).

Ідея боротьби з ворогами залишалася стрижнем усього суспільно-політичного життя в СРСР за часів правління Сталіна. У період Холодної війни ця логіка проектувалася на міжнародну арену. Головним зовнішнім ворогом був визначений капіталістичний світ на чолі зі США, який зображувався як агресор та ненаситний загарбник [117]. Пропаганда намагалася переконати закордонну аудиторію у миролюбній зовнішній політиці СРСР та агресивності

американського імперіалізму, використовуючи дезінформацію та спотворення фактів.

Негативний образ ворога доповнювався позитивним образом вождя – культом спочатку навколо Леніна, а згодом, у гіпертрофованій формі, навколо Сталіна. Культ особи був свідомим відхиленням від класичного марксизму, який є антиіндивідуалістичним. Пропаганда невпинно тиражувала образ Сталіна як «батька народів», мудрого вчителя та єдиного гаранта щасливого майбутнього, що знайшло відображення у незліченних плакатах, фільмах та творах мистецтва.

Ще одним виміром радянської пропаганди був канон «Великої Вітчизняної війни» (Другої світової війни) – перемога у війні презентувалася як спільне досягнення наднаціонального колективу, але з виразним російськоцентричним ядром. Символічним актом закріплення цієї ієрархії став тост Йосипа Сталіна «за російський народ» 24 травня 1945 року, який публічно окреслив росіян як провідну силу багатонаціональної держави й тим самим ліг в основу повоєнної політики пам'яті та ідентичності [5].

Відбулося фактичне ототожнення понять «радянський» та «російський», що перетворило російську культуру і мову на єдиний стандарт для всього СРСР. Якщо довоєнна ідеологія ще спиралася на ідеї класової рівності, то після 1945 року вона остаточно трансформувалася в імперський проєкт. Відмова від власної національної ідентичності на користь російської подавалася як необхідна умова суспільного прогресу. Згодом це стало основою наративу про «дружбу народів» [120].

Державні свята та масові демонстрації використовувалися для візуалізації єдності народу і партії та зміцнення нового радянського порядку, у межах чого впроваджувалися офіційні радянські ритуали, тоді як народні звичаї та релігійні обряди республік висміювалися або заборонялися. Наприклад, традиційна культура та церква як один із ключових елементів української самоідентифікації зазнали переслідувань, оскільки 1946 року сталінський режим ліквідував Українську греко-католицьку церкву, оголосивши про її «возз'єднання» з Російською православною церквою (РПЦ), після чого послідували жорстокі

репресії проти духовенства і вірян (священиків ув'язнювали або змушували перейти в підпілля) [55]. Натомість створювалися нові радянські обряди та міфи, покликані замінити собою національні традиції.

Особливе місце в календарі посіло 9 травня. З 1965 року День Перемоги з військовими парадми, хвилинами мовчання й публічними церемоніями вшанування, разом із розгалуженою монументальною політикою (меморіальні комплекси, вічні вогні, уроки мужності у школах) інституціоналізував канон пам'яті й слугував ресурсом легітимації єдності радянського народу [119]. Ветерани війни відігравали надзвичайно важливу роль у цих заходах, адже через систему відзнак, пільг і регулярну участь в урочистостях вони підтримували й поширювали офіційний наратив у повсякденному житті [58].

Хоча пропаганда невпинно наголошувала на важливості колективізму, головний її ефект полягав у соціальній атомізації. Вимагаючи, щоб первинна лояльність індивіда була спрямована не на родину, друзів чи місцеву громаду, а на абстрактний колектив в особі партії та держави, режим систематично руйнував горизонтальні соціальні зв'язки [31, с. 19]. Таким чином, пропаганда єдності на практиці ставала механізмом поділу, що створювало ідеальні умови для тоталітарного контролю.

Уся культурна сфера, включаючи освіту, видавничу справу, ЗМІ та мистецтво, була повністю одержавлена і підпорядкована цій меті під контролем Відділу агітації та пропаганди Секретаріату Центрального комітету Комуністичної партії (Агітпропу) [29].

У 1932 році соціалістичний реалізм проголосили єдиним дозволеним творчим методом. Його ключовий принцип – правдиве зображення життя в його революційному розвитку – на практиці означав зображення бажаного майбутнього так, ніби воно вже настало [162].

Твори мистецтва були наповнені стандартизованими образами: урочисті жести, піднесений дух, пафос, оптимістичні усмішки та погляди, спрямовані у світле майбутнє [42]. Цей метод вимагав повної ізоляції від західного мистецтва та культури. Створений пропагандою ідеалізований світ різко контрастував з

реальною повсякденністю радянських громадян [126]. В умовах, коли держава не могла забезпечити населення базовими матеріальними благами, пропаганда починала виконувати функцію замітника реального управління. Вона створювала символічну реальність, яка мала компенсувати матеріальні провали режиму.

Через велику кількість неосвічених нижчих класів у Радянському Союзі, складні комуністичні державні ідеології доводилося спрощувати для успішної масової індоктринації. Уряд задіяв широкий арсенал засобів: агітпоїзди, політичні плакати, кінофільми та масові дійства. Особлива увага приділялася візуальним та усним формам агітації для охоплення неписьменних верств населення, що було важливим завданням у перші роки радянської влади.

Плакати стали основним засобом донесення пропаганди до мас [137]. Вони цілеспрямовано створювали у масовій свідомості біполярну картину реальності. Як вже згадувалося велику роль відігравала агітація проти внутрішніх ворогів:

1. Плакат «Тов. Ленін ОЧИЩАЄ землю від нечисті» (рос. «Тов. Ленин ОЧИЩАЕТ землю от нечисти») (1920) візуалізує постреволуційний політичний терор. Ленін, як агент історичних змін, буквально вимітає з земної кулі представників «експлуататорських класів»: монархію (царі), капітал (буржуазія) та духовенство. Використання терміну «нечисть» виконує функцію дегуманізації (Рис 2.1).

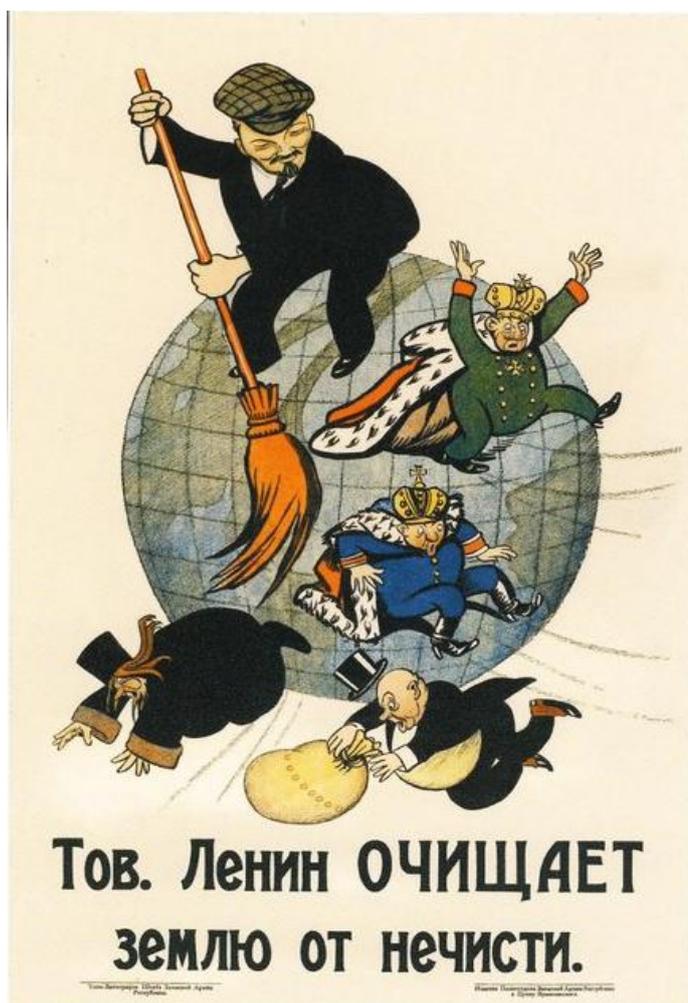

Рис 2.1 «Тов. Ленін ОЧИЩАЄ землю від нечисті»

Джерело: [187]

2. Плакат «Релігія гальмує п'ятирічку» спрямований проти релігії. Він знову використовує протистояння: зліва – червона, динамічна фігура робітника з молотом, що символізує промисловий розвиток. Справа – сірий, статичний образ священика та релігійних символів, що належать до минулого. На плакаті присутні агітаційні гасла: «Геть релігійні свята! Релігія – знаряддя поневолення трудящих!» та «Усі релігії в однаковій мірі заважають і шкодять соціалістичному будівництву» (Рис 2.3).

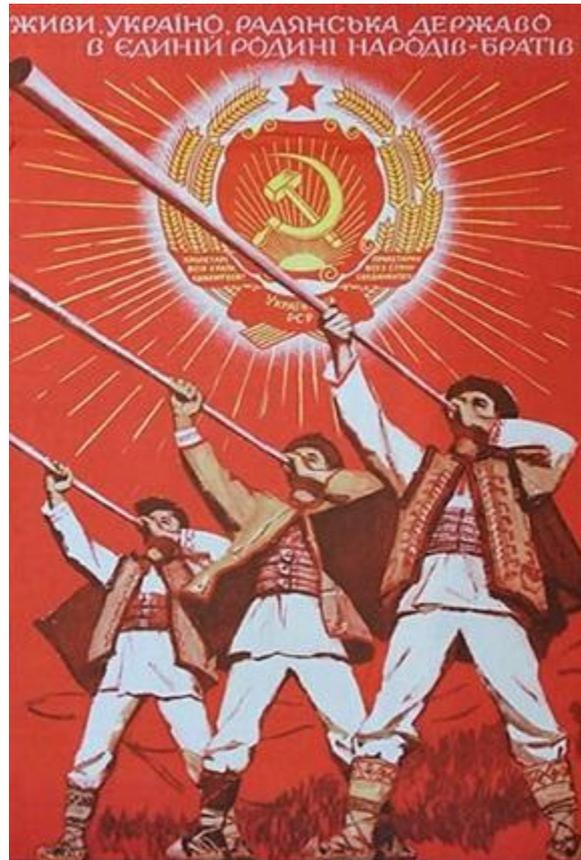

Рис 2.3 «Релігія гальмує п'ятирічку»

Джерело: [20]

На протипагу образам ворогів, радянська система створювала позитивний образ, що мав на меті поширювати наратив про єдність, дружбу народів та правильність соціалістичного ладу:

3. Плакат «Живи, Україно, радянська державо...» (1979) поєднує національні елементи (трембіти, стилізований народний одяг) із загальнорадянською державною символікою (герб Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), зірка, серп і молот). Гасло «Живи, Україно, радянська державо в єдиній родині народів-братів!» (слова з гімну УРСР) вербалізує доктрину, згідно з якою національна ідентичність (в даному випадку, українська) може повноцінно існувати та розвиватися лише в межах наднаціональної радянської спільноти.

Юрій Мохор. Плакат. Київ, 1979 р. (НБУ ім.В.Вернадського)

Рис 2.4 «Живи, Україно, радянська державо...»

Джерело: [19]

Важливо згадати, що держава встановила абсолютну монополію на інформацію, унеможливаючи існування будь-яких альтернативних джерел. Провідну роль у цьому процесі відігравали засоби масової інформації. Преса, на чолі з такими виданнями, як «Правда» (орган Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС)) та «Известия» (орган радянського уряду), була головним інструментом для поширення партійної лінії, формування громадської думки та передачі директив на місця [44]. Газети не стільки інформували, скільки агітували, створюючи псевдореальність успіхів та перемог.

Радянська пропаганда не обмежувалася друкованими ЗМІ. Кінематограф, названий Леніним найважливішим з усіх мистецтв, відігравав виняткову роль у пропаганді. 27 серпня 1919 року Ленін підписав декрет про націоналізацію колишнього царського кінематографа [94]. Радянські фільми створювали

історичні міфи (наприклад, «Александр Невський» як антинімецька агітація напередодні війни), прославляли вождів (фільм «Оборона Царицына» спотворював історію на користь культу Сталіна), демонізували ворогів та нав'язували радянські цінності. Спонсоровані державою методи розповсюдження навіть включали кампанії, під час яких фільми доставляли у сільські райони країни агітпоїздами [48, с. 4]. Це дозволяло державному порядку денному впливати навіть на радянських громадян у найвіддаленіших селах.

Радіо стало ще однією потужною ідеологічною зброєю, що дозволяла державі сягати осель громадян, забезпечуючи оперативність та масовість впливу. Водночас будь-які зовнішні джерела інформації, як-от іноземні радіостанції, глушилися як «ворожі голоси».

Попри внутрішню суперечливість та періодичні кризи, радянська пропагандистська система зберігала стабільність протягом кількох десятиліть, постійно адаптуючись до нових суспільно-політичних умов. Вона сформувала замкнену інформаційну систему, у межах якої громадяни фактично були позбавлені альтернативних джерел й змушені інтегрувати нав'язані державою інтерпретації подій або ж утримуватися від висловлення власних позицій. Таким чином пропаганда з одного боку, візуалізувала й популяризувала офіційний образ соціалістичної держави, яка нібито розвивається завдяки партії через плакати, кіно, ЗМІ, радіо, що демонстрували «братні народи» та локальні символи, але завжди в рамці наднаціональної радянської спільноти та під егідою російської мови як мови «міжнаціонального спілкування». З іншого боку ж, будь-які спроби наповнити національну ідентичність альтернативним змістом таврувалися як «буржуазний націоналізм» і прирівнювалися до політичної зради.

У результаті поступово виник специфічний тип радянської масової свідомості, що поєднував укорінену систему страхів, міфів і поведінкових стратегій пристосування. Як слушно зауважує Рональд Грігор Сані, СРСР був імперією, в якій нації старі й нові не лише виживали, а й конструювалися заново в межах радянського політичного порядку. Однак конструювання цих націй відбувалося в умовах жорсткої асиметрії, адже росіяни виступали як «ядро»

радянського народу, тоді як інші етнічні групи мали доводити свою лояльність через відмову від «надмірного» національного самоствердження [168]. Водночас низка ключових механізмів радянської пропаганди не зникла після розпаду СРСР, а була трансформована й успадкована сучасною російською інформаційною політикою. Подібно до того, як Главліт здійснював контроль над друкованим словом, у росії запроваджено багаторівневу систему медійного та цифрового нагляду. До того ж риторичні практики рф наслідують СРСР. Внутрішні опоненти позначаються як «вороги» або «зрадники», тоді як головним зовнішнім противником традиційно вважається колективний Захід. Державні медіа виконують функцію трансляторів єдино легітимної версії подій, яка покликана виправдовувати політичні рішення керівництва й водночас дискредитувати альтернативні позиції.

Отже, враховуючи тривалу історію державного нагляду, пропаганди та цензури за часів царської автократії та комуністичного режиму, структури контролю над дезінформацією мають у росії давню спадщину. Більшовицьке керівництво через адміністративні органи забезпечило централізований контроль над інформаційним простором, підпорядкувавши освіту, культуру та медіа ідеологічним потребам партії. Стратегічною метою цієї політики виступало конструювання ідентичності «радянської людини» та легітимізація режиму шляхом усунення альтернативних джерел інформації. Паралельно радянська влада послідовно витісняла національні культури й мови, що сприяло розмиванню їхніх національних ідентичностей. Важливим інструментом соціального управління стало впровадження дихотомії «свій-чужий», що слугувало обґрунтуванням репресивних заходів проти визначених державою внутрішніх та зовнішніх опонентів. Наслідком такої стратегії стала дезінтеграція громадянських зв'язків та формування адаптивних поведінкових моделей населення. Сучасна російська федерація демонструє інституційну спадкоємність цих практик, трансформувавши радянські методи контролю інформації та агресивну риторику відповідно до нових технологічних умов. Системне

використання пропаганди та обмеження свободи слова залишається ключовим механізмом збереження політичної влади та нейтралізації опозиції в росії.

2.2. Наслідки радянської пропаганди для національної ідентичності в Україні

Розпад Радянського Союзу в 1991 році ініціював у п'ятнадцяти новоутворених державах процеси націєтворення, центральним елементом яких стало визначення ставлення до радянського минулого. Відповідно до цього, Раві Абделал, професор Гарвардської бізнес-школи, поділяє пострадянські суспільства на три групи [28].

До першої увійшли колишні республіки на узбережжі Балтійського моря: Литва, Латвія та Естонія. У трьох нових балтійських державах авторитет націоналістичних рухів та їхні основні цілі у 1990-х роках були відносно беззаперечними. Вони прагнули до політико-економічної переорієнтації на Європу та тлумачили залежність від Росії як загрозу безпеці. Навіть комуністичні партії-наступниці перейняли риторичку та цілі націоналістів [28].

У другій групі країн, до якої входять Україна, Азербайджан, Грузія та Молдова, підтримка націоналістів та колишніх комуністів була розділена переважно за регіональною ознакою. Регіональна суперечка щодо національної ідентичності в цих чотирьох державах завадила їхнім урядам рішуче обрати політико-економічну орієнтацію на Захід або Схід [28].

Третя група держав – Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан – повністю маргіналізувала свої націоналістичні рухи. Ідеї та політичні пропозиції націоналістів у цих шести країнах були непопулярними як серед політичної еліти, де домінували колишні комуністи, так і серед широкої громадськості [28].

Одним із чинників, що вплинув на формування відмінного ставлення до радянського минулого в колишніх республіках СРСР, була різниця в пропагандистських наративах, які поширювалися у різних частинах Союзу. В

українському випадку протягом десятиліть формувалася образ українців як «молодшого брата» в межах «триєдиного російського народу», що мало на меті нівелювати окремішність української національної ідентичності та закріпити уявлення про природність їх політичної та культурної залежності від російського центру [26]. Офіційно проголошувалися гасла дружби народів і рівноправності мов, проте реальна політика суттєво відрізнялася [26]. Українців силоміць інтегрували до нової «історичної спільноти» – радянського народу зі спільною батьківщиною, економікою, світоглядом та метою.

Влада через пресу, радіо, літературу та кіно насаджувала спільні радянські символи, свята й традиції, витісняючи українські національні елементи.

Тотальна русифікація та мовна асиміляція. Центральним інструментом знищення української самобутності стала русифікація. Після нетривалого періоду українізації 1920-х років, уже з кінця 1930-х більшовицький режим відновив курс на витіснення української мови з ужитку [26]. Ідеологічне обґрунтування русифікації було замасковане під гуманістичну та інтернаціоналістську риторіку. На офіційному рівні комуністична партія декларувала принципи рівноправності всіх мов та «нечуваного розквіту» національних культур в СРСР [26]. Пропагандистська машина активно використовувала гасла про «дружбу і братерство народів СРСР», створюючи ілюзію гармонійної багатонаціональної держави [127]. Однак за цим приховувалася чітка ієрархічна структура, в основі якої лежала концепція російського народу як «старшого брата». З часом ця концепція еволюціонувала в тезу про зближення та подальше злиття націй, кінцевою метою якого було формування нової історичної спільноти – радянського народу. Російська мова в цій парадигмі позиціонувалася не як мова одного з народів, а як друга рідна мова та універсальний засіб міжнародного спілкування. Іван Дзюба стверджував, що за русифікацією стоїть шовінізм під прикриттям псевдомарксистської термінології: «Колоніалізм, – писав він, – може виступати не лише у формі відкритої дискримінації, але й також у формі «братства», що дуже характерно для російського колоніалізму» [9].

Найбільш системного та руйнівного удару по українській мові було завдано у сферах освіти та науки, оскільки саме вони відповідають за розвиток національної ідентичності. Одним із найважливіших етапів русифікації була освітня реформа 1958–1959 років, яка де-юре дозволяла батькам обирати мову навчання дітей, але де-факто узаконила домінування російської мови в школах. В умовах, коли всі престижні сфери життя були русифіковані, більшість батьків вимушено переводили дітей до російськомовних шкіл заради їхнього майбутнього [136]. Це спричинило занепад українських шкіл у містах Сходу та Півдня – подекуди їх не залишилося зовсім. У старших класах і університетах процес русифікації був ще інтенсивнішим: з 1950-х українську мову витіснили з більшості університетських програм, а з 1970 року захист дисертацій дозволялось проводити лише російською [160]. Наукові публікації та підручники також переважно виходили російською. Уже у 1967 році кількість російськомовних наукових журналів та збірників, виданих в УРСР, перевищувала кількість україномовних (197 проти 126) [170].

Русифікація охопила й масову культуру та медіа. Українські телеканали в УРСР транслювали переважно передачі про село та народні традиції, що створювало образ провінційності та архаїчності української мови [95].

Водночас центральний союзний канал із москви транслював найпопулярніші фільми, науково-популярні програми, естраду. У свідомості глядачів поступово формувалося уявлення, що все українське є відсталим і комічним, тоді як російське сприймалося як сучасне і престижне [11]. Наприклад, у популярному естрадному дуеті 1950-х років Штепселя і Тарапуньки українськомовний персонаж був простакуватим селянком-коміком, а російськомовний – розумним містянином [11]. У радянських умовах це сприяло розвитку комплексу меншовартості, посиленню конформізму та переходу на російську як мову особистісного й кар'єрного зростання.

Мовна асиміляція, планомірно проваджена в СРСР, серйозно вплинула на ідентичність українців. За переписом 2001 року майже третина громадян України (близько 14 млн) назвали російську мову рідною [151]. У промислових регіонах

Сходу і Півдня сформувалися цілі спільноти російськомовних українців, багато з яких ще за часів СРСР вже погано володіли українською. Попри те, що багато з них лишались патріотами України, сам масштаб російськомовної спільноти створював культурний розлом, який у подальшому став мішенню для імперської пропаганди РФ. Кремль неодноразово спекулював на темі «захисту російськомовних», виправдовуючи втручання у внутрішні справи України [151]. Присутність значного сегменту двомовного населення стала одним із чинників, що полегшили інформаційну агресію у 2014 році.

Переписування історії та підриг національної пам'яті. Радянська пропаганда кардинально спотворила й історичний наратив, аби позбавити українців почуття окремішності. Історія подавалась виключно через призму класової боротьби, де національні прагнення оголошували «буржуазним націоналізмом» [18]. Згідно з принципом «партійності» в науці, історики мусили писати лише те, що відповідало генеральній лінії КПРС [36]. Будь-яке відхилення каралось – достатньо згадати сталінські репресії проти українських істориків наприкінці 1920-х.

Радянська історіографія цілеспрямовано вибудовувала версію минулого, у якій українська суб'єктність повністю заперечувалася. Такий підхід мав на меті сформувати уявлення про історію, де розвиток України розглядався виключно в межах спільного з росією історичного процесу. Унаслідок цього українське суспільство сприймалося як частина російського культурного та політичного простору, що згодом створило підґрунтя для відтворення імперських наративів російською Федерацією у XXI столітті.

Ключовим міфом стала концепція «возз'єднання» України з росією, побудована навколо Переяславської ради 1654 року. Цю подію радянська версія історії трактувала як віковичну мрію українців – «повернення до братнього російського народу». У 1954 році на державному рівні з урочисто відзначили 300-річчя Переяслава, підкріпивши цю ідеологему [10]. Міф про «спільну колыску» Київської Русі, звідки нібито бере початок «триєдиний російський народ», заперечував сам факт окремого історичного розвитку українців [205].

Українська історія в радянських підручниках виглядала як низка подій, що неминуче вели до возз'єднання з росією. Таким чином, українців фактично позбавляли статусу самостійного суб'єкта історії.

Особливо показовим було замовчування національних трагедій. Голодомор 1932–33 років, що забрав мільйони життів, у СРСР офіційно не визнавався – будь-яка згадка переслідувалася як «антирадянська пропаганда». Лише наприкінці 1980-х, напередодні розпаду Союзу, про Голодомор почали говорити частіше. Втім, кремль і досі стверджує, що голод був «спільним лихом для всіх народів СРСР» і звинувачує у русофобії тих, хто говорить про геноцид українців [194]. Як зауважує історик Тімоті Снайдер, ще за часів Голодомору радянська пропаганда таврувала будь-які спроби допомоги голодуючим українцям як пропаганду Гітлера – мовляв, хто говорить про голод, той «пособник» нацистів [194]. Варто згадати, що загалом, зображення українських патріотів як «нацистів», має тривалу історію й надалі зберігає вплив, оскільки сьогодні ця стратегія лежить в основі російської риторики про «денацифікацію» України. Таким чином, радянська інформаційна політика знищувала історичну пам'ять українців, поширюючи вигідні їй міфи.

Демонізація українського визвольного руху. Упродовж існування СРСР режим старанно формував образ українського патріотизму як небезпечного екстремізму. Боротьба за незалежність каралася, її учасників оголошували зрадниками та фашистськими поплічниками. Радянська пропаганда експлуатувала тему існування Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) – їх називали «буржуазними націоналістами», «бандитами», прирівнювали до нацистів [151].

Навіть десятиліття потому слово «націоналіст» у свідомості багатьох українців стало синонімом «ворога народу». Наслідком цього стала глибока недовіра частини суспільства до власних національних героїв. Наприклад, воїнів УПА й досі дехто з старшого покоління сприймає через призму радянських наративів, як «бандитів» і «злочинців». Це ускладнює формування спільного національного пантеону героїв в незалежній Україні. Лише у 2010-х роках, на тлі

гібридної війни, такі стереотипи почали поступово ламатися та переосмислюватися [23]. Незважаючи на це, навіть на сучасному етапі, російська державна риторика продовжує використовувати поняття «нацисти» щодо українців, які боронять свою державу [151].

Опір радянській асиміляції. Попри шалений тиск тоталітарної системи, національна ідентичність повністю не згасла – передусім завдяки зусиллям дисидентів та інтелігенції. У 1960–1980-х роках в Україні діяв потужний правозахисний рух, який водночас був рухом за збереження мови й культури. Через цензуру прямі форми протесту були неможливі, тому патріоти вдалися до самвидаву – таємного поширення заборонених текстів. Знаковим явищем став підпільний журнал «Український вісник» (1970–1972, відновлений 1987 року), де публікувалися матеріали про політичні репресії, правдиву історію, патріотична публіцистика (зокрема есе Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). Радянська влада жорстоко карала учасників цього руху – арешти 1972 року практично паралізували український дисидентський осередок на кілька років. Однак і в таборах багато хто не зрікся своїх переконань, зберігаючи тяглість ідентичності [14].

У 1970-х роках український дисидентський рух вийшов на новий рівень, інтегрувавшись у міжнародний правозахисний контекст. Поштовхом до цього стало підписання СРСР у 1975 році Гельсінських угод, які, серед іншого, зобов'язували країни-підписанти поважати права людини. Українські дисиденти використали цей інструмент для легітимізації своєї боротьби на міжнародній арені [184]. У листопаді 1976 року було створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод, більш відому як Українська Гельсінська група (УГГ) [184]. УГГ офіційно декларувала свою мету – не боротьбу проти радянської влади, а контроль за дотриманням нею ж підписаних міжнародних угод [184]. Це була надзвичайно вдала тактика, яка дозволяла апелювати до міжнародного права. Група збирала та поширювала інформацію про порушення прав людини в Україні, зокрема про політичні переслідування, утиски національно-культурних прав, свободи слова та релігії. Діяльність УГГ була

нерозривно пов'язана із захистом національної ідентичності. Дисиденти розуміли, що в умовах СРСР боротьба за українську мову, культуру та історію є невід'ємною частиною боротьби за фундаментальні права людини. Режим відповів на діяльність УГГ шаленими репресіями. Майже всі члени групи були заарештовані та засуджені до тривалих термінів ув'язнення в таборах суворого режиму [184].

Важливою опорою для українців були також радіоголоси Заходу – передачі українською мовою на «Радіо Свобода», «Голос Америки», Бі-Бі-Сі. Незважаючи на глушіння сигналу, люди потайки слухали альтернативні новини та історичні програми, що розвінчували радянські міфи. Це підтримувало віру, що існує інша правда про Україну, відмінна від офіційної. Саме завдяки такому підпільному опору українська нація зберегла безперервність своєї пам'яті та готовність боротися за свободу.

Втім, ці практики не могли повністю нейтралізувати вплив радянської пропаганди. Десятиліття цілеспрямованої русифікації, цензури та маніпуляцій історією сприяли формуванню вже згаданого Homo Sovieticus. На момент відновлення незалежності у 1991 році цей тип мислення був поширений нерівномірно – у західних областях, які менше часу перебували під радянською владою та зберегли сильні традиції національного опору, радянська ідентичність не була такою поширеною. Тамтешнє населення здебільшого плекало історичну пам'ять про визвольні змагання, розмовляло українською в побуті, берегло церковні традиції. Натомість вплив радянської культури проявився набагато сильніше на Сході та Півдні України (Донбас, Крим, індустріальні центри). Це пояснюється тривалішою русифікацією, масовим припливом російського населення за часів індустріалізації, а також травмою Голодомору, що знищила значну частину україномовного селянства. Як наслідок, на сході утворився значний прошарок населення, для якого ідентичність «радянської людини» була близькою або навіть визначальною. Наприклад, ще наприкінці 1990-х років близько 40% опитаних донеччан вважали себе «советами», проти 7% львів'ян [81]. У політичному дослідженні О. Кулика «The Politics of Ethnicity in

Post-Soviet Ukraine» зазначено, що в опитуванні 1993–94 років приблизно 25 % респондентів вважали себе одночасно українцями та росіянами [101, с. 206]. Вони відчували ностальгію за Союзом, ідеалізували радянський устрій (стабільність, «дружбу народів») та часто скептично ставилися до українського національного проєкту [100, с. 105]. Ціннісний розкол давався взнаки в політиці, адже під час референдуму 1991 року та наступних виборів Схід і Південь нерідко підтримували проросійські сили, апелюючи до радянського минулого, тоді як Захід і Центр голосували за проукраїнські, проєвропейські партії [92]. Проте варто розуміти, що українців зі Сходу та Півдня некоректно однозначно окреслювати як «проросійських». Точніше буде сказати, що більшість жителів цих регіонів не були антиросійськими. Вони не прагнули приєднання до росії у новій державі чи імперії. Вони радше поділяли інше, відмінне від західноукраїнського, уявлення про те, що означає бути українцем [28].

В політичному житті це проявлялося у масовій підтримці кандидатів, які обіцяли повернути стабільність радянських часів. Протягом значної частини першого десятиліття незалежності Комуністична та Соціалістична партії домінували у східних регіонах, а також у частині центральної України, тоді як Рух та інші націоналістичні партії мали успіх у західній частині [28]. Таким чином, політичний спектр України залишався поляризованим щодо фундаментального питання зовнішньоекономічного курсу, який мала обрати держава. У 2010 році до влади прийшла партія, що відкрито реабілітувала радянські наративи. За президентства Віктора Януковича було проголошено курс на загальнонаціональне примирення в оцінці історії, що на практиці означало повернення до радянської інтерпретації багатьох подій [103]. Зокрема, очільником Українського інституту національної пам'яті в 2010 році призначили Валерія Солдатенка – колишнього партійного історика, який почав згортати декомунізаційні ініціативи попереднього періоду [103]. В офіційних промовах знову йшлося про те, що радянський період заклав основи української державності, а святкування радянських дат (річниця комсомолу, дні народження комуністичних керівників) почали підтримуватися владою [103].

Це викликало спротив проукраїнської громадськості, але показало, що радянська ідентичність все ще є фактором української політики навіть після 20 років незалежності. Попри це, слід відзначити, що радянська ностальгія поступово слабшала з кожним новим поколінням. Якщо серед людей, що старші за 60 років у 2010-х роках ще були дуже поширені сентименти за Союз, то молодь, яка зростала вже без радянського досвіду, майже не поділяла цих почуттів [24].

З початком російської агресії у 2014 році, українське суспільство зазнало суттєвих змін, що проявилися в консолідації населення та переосмисленні усталених історичних міфів. Більшість громадян, у тому числі російськомовні українці Сходу, усвідомили себе саме українцями. У 2019 році громадян, що ідентифікували себе передусім як українців було близько 75%, тоді як ідентифікація себе як «совета» фактично зникла з соціологічних опитувань [151]. Російська воєнна пропаганда, продовжуючи поширення радянських наративів про «нацистів» та «бандерівців», мала на меті зламати українську єдність, але досягла протилежного ефекту – викликала відторгнення і згуртування суспільства довкола захисту власної національної ідентичності. Навіть у східних регіонах, де вплив радянського минулого був найбільшим, домінуючою стала ідентифікація з Україною – що засвідчили провали проєктів «Новоросія» та інших спроб нав'язати місцевим жителям ідею про квазірадянські утворення [144].

Путінський режим, розраховуючи на силу пропаганди та ностальгію за радянським союзом на Донбасі, суттєво переоцінив їх. Насправді ж, як показав Кембриджський аналіз медіадискурсу в окупованому Донбасі 2014–2017 років, ворожа пропаганда не спромоглася створити привабливу альтернативну ідентичність – вона лише деморалізувала частину населення, поширивши серед неї страх і ненависть [144].

Отже, радянські пропагандистські стратегії сильно вплинули на формування української ідентичності. Політика русифікації та «советизації» системно деформувала мовний і культурний простір, витіснила українську мову,

а цілеспрямована маніпуляція історією підривала тяглість національної пам'яті. Багаторічне нав'язування комплексу меншовартості й залежності від центру створювало лінії розлому в українському суспільстві, які були відчутними ще довго після проголошення незалежності. Саме мовна поляризація, радянські міфи про «спільну колыску» східнослов'янських народів, фальшивий наратив про українських нацистів – стали одними з ключових інструментів російської гібридної агресії проти України у XXI столітті.

Водночас українське суспільство продемонструвало власне прагнення до подолання колоніальної спадщини. Починаючи з Революції Гідності 2014 року і особливо після початку повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році, в Україні відбувся якісно новий етап консолідації населення, що стало фактичним утвердженням сучасної української політичної нації. Громадяни дедалі частіше ідентифікують себе не за мовою чи регіональним походженням, а за приналежністю до спільної демократичної, європейської та суверенної спільноти.

2.3. Роль радянської пропаганди у формуванні ідентичності в Литві та Білорусі

Радянська пропаганда була важливим фактором формування уявлень про минуле, теперішнє та майбутнє у всіх республіках СРСР. Подібні до України впливи можна простежити у багатьох пострадянських регіонах – зокрема в Балтійських країнах, у Грузії та в державах Центральної Азії. Проте рівень успадкування цих наративів після 1991 року виявився зовсім різним. Деякі суспільства одразу почали відмовлятися від радянських інтерпретацій, інші – навпаки, частково або повністю зберегли їх як частину сучасної політичної та символічної системи. Геополітична орієнтація стала вирішальним фактором у виборі моделі. Держави, що обрали курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, вдалися до найрадикальніших форм декомунізації. Навпаки,

держави, що зберегли тісні зв'язки з Москвою, як-от Білорусь, обрали шлях консервації радянської спадщини.

Досвід Другої світової війни, або «Великої Вітчизняної війни» в радянській термінології, був ретельно відібраний і міфологізований, щоб стати центральною, визначальною подією в історії Білорусі. Республіка, яка зазнала катастрофічних втрат (загинув кожен четвертий мешканець), була перетворена на символ героїзму та відданості радянській батьківщині [165]. Білорусь прославляли як героїчну та лояльну «партизанську республіку», масовий партизанський рух якої зробив значний внесок у спільну перемогу [38].

Цей наратив був джерелом гордості та легітимності для Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (БРСР). Він позиціонував республіку не як окуповану територію, а як співзасновницю та героїчну захисницю Радянського Союзу. Це створювало міцний емоційний та ідеологічний зв'язок із Москвою, заснований на спільній жертві та тріумфі.

Післявоєнне відродження Білорусі – перетворення її на високотехнологічну республіку – стало своєрідною винагородою за її воєнний героїзм і лояльність. Промислове виробництво БРСР до початку 1970-х зросло в 15 разів порівняно з довоєнним 1940 роком, і країна виробляла відносно складні технічні товари – кольорові телевізори та навіть комп'ютери [38]. Нові робочі місця у Мінську, квартири в панельних мікрорайонах та кращий доступ до споживчих товарів стали для пересічних людей щоденним доказом переваг радянської системи. Економічне зростання слугувало стимулом інтегруватися в систему, що його забезпечувала.

Для того, щоб міф про «партизанську республіку» та віковічну єдність з Росією став домінуючим, необхідно було змінити всі попередні етапи білоруської історії, які не вписувалися в цю схему. Радянська історіографія систематично применшувала, ігнорувала або повністю заперечувала дорадянську та до-російську історію Білорусі, зокрема її центральну роль у Великому князівстві Литовському (ВКЛ).

У радянській версії історії фактично стверджувалося, що справжня історія Білорусі почалася лише з більшовицькою революцією 1917 року. Короткочасне існування незалежної Білоруської Народної Республіки 1918 року просто вилучили з історичної пам'яті [204]. Стверджувалося, що білоруський народ був «возз'єднаний» зі своїми російськими братами після поділів Речі Посполитої та входження до складу російської імперії.

Крім цього політика русифікації у Білорусі була надзвичайно ефективною. Повоєнні освітні реформи, зокрема вже згадана реформа 1958 року, яка дозволила батькам обирати мову навчання для своїх дітей і відмовлятися від вивчення національної мови, призвела до катастрофічного скорочення білоруськомовного шкільництва. У Мінську, наприклад, до реформи діяло 8 шкіл з білоруською мовою навчання, але невдовзі всі вони перейшли на російську, оскільки батьки першокласників практично не обирали білоруську [1]. Російська мова стала мовою міста, університетів і кар'єрного зростання, тоді як білоруська дедалі більше асоціювалася з селом і «відсталістю» [57]. Крім того, сталінські репресії 1930-х років фактично знищили довоєнну білоруську інтелігенцію, суттєво послабивши носіїв національної ідеї [163]. Історично слабкий розвиток білоруської національної ідеї сприяв тому, що радянська модель змогла зберегти свої позиції. Як зауважує дослідник Ендрю Вілсон, білоруська національна ідентичність до ХХ століття пережила кілька «фальстартів» і так і не сформувалася повноцінно – еліти полонізувалися або русифікувалися, а православна віра ототожнювалася з «загальноросійською культурою» [202, с. 48].

У другій половині ХХ ст. опозиційний національно-демократичний рух у Білорусі також був дуже слабким. Як наслідок, на момент розпаду СРСР значна частина населення продовжувала ототожнювати себе з радянською спільнотою. За даними опитування березня 1991 року, 69% білорусів ідентифікували себе як радянських громадян [185]. Цю ситуацію успішно використав Олександр Лукашенко.

Прийшовши до влади у 1994 році, він перейшов до поступової ліквідації національних символів. Через референдум 1995 року він повернув модифіковану радянську символіку та надав російській мові статус другої державної [57]. Його ранні публічні заяви про білоруську мову були різкими та зневажливими. Лукашенко стверджував, що «люди, які говорять білоруською, більше ні на що не здатні, бо білоруською не можна виразити нічого високого і називав її «убогою мовою», наголошуючи, що у світі є лише дві «великі мови» – російська й англійська [91].

Лукашенко свідомо культивував у суспільстві ностальгію за СРСР, центральним елементом якої став геройський наратив Великої Вітчизняної війни, пропагувалася російськомовність та «тісна братня єдність» з рф, а незалежні медіа перебували під жорстким контролем [34]. Як пише історик Девід Марплс, сучасна білоруська державність фактично вибудована на спадщині БРСР, перетворившись на «денаціоналізовану націю», котра формально є незалежною, але за символами, міфами та цінностями значною мірою залишається радянською [165].

Однак після 2014 року, на тлі російської агресії в Україні, офіційний дискурс зазнав помітних змін, що дослідники назвали феноменом «м'якої білорусизації» [88]. Цей процес не був радикальною зміною політичного курсу, а радше його стратегічною адаптацією з метою зміцнення суверенітету.

Олександр Лукашенко почав публічно наголошувати на ролі білоруської мови як на рисі, що відрізняє білорусів від росіян. «Якщо ми забудемо, як говорити білоруською, – ми перестанемо бути нацією» , – заявив він у 2014 році [199].

Водночас відбулася спроба переосмислити статус російської мови. Її почали позиціонувати не як мову, що належить виключно російській федерації, а як спільне надбання трьох братніх народів – українців, білорусів і росіян [88, с. 260]. Це дозволило зберегти білінгвізм, але водночас дистанціюватися від культурного простору росії. Держава також почала

обережно інтегрувати елементи національної культури, які раніше асоціювалися з опозицією, наприклад, організовуючи «День вишиванки» [88, с. 266].

Тобто, «м'яка білорусизація» стала не повноцінним національним відродженням, а радше інструментом для зміцнення державного суверенітету в умовах зростаючої геополітичної невизначеності [96]. Вона продемонструвала здатність режиму до ідеологічної гнучкості, спрямованої на збереження влади. Показово, що після масових протестів 2020 року влада в Мінську швидко згорнула білорусизацію та почала наголошувати на «багатовіковій братерській єдності» з росією [96].

Спільно з російською владою білоруський режим здійснює кампанію переписування шкільних підручників та культурних проєктів [124]. Спільні підручники подають Білорусь як «молодшу гілку російської цивілізації» [124].

Паралельно влада посилює роль Другої світової війни та «геноциду білоруської нації» у державній політиці пам'яті. Наприкінці 2021 року Лукашенко оголосив 2022 рік «Роком історичної пам'яті» з метою пропагування об'єктивного ставлення до минулого і зміцнення єдності нації [96]. У 2022 році був ухвалений закон про геноцид білоруської нації, який передбачає покарання за заперечення геноциду в період війни [96]. Цей закон звинувачує не лише нацистів, а й польське підпілля у «злочинах проти білорусів», фактично застосовуючи поняття геноциду до будь-яких дій, що відрізняються від радянської версії історії [96]. Одночасно введено нове державне свято – День народної єдності (17 вересня), що символізує прихід Червоної армії на території Польщі 1939 року. Метою цих ініціатив є створення у громадян відчуття зовнішньої загрози та підкріплення наративів антизахідності [96].

Таким чином, Білорусь формально є нацією-державою, але її офіційна ідентичність у великій мірі продовжує відтворювати радянські міфи. Це суттєво відрізняє Білорусь від, скажімо, України чи балтійських країн, де державна ідеологія де державна ідеологія ґрунтується на розриві з радянським минулим. У Білорусі ж радянська версія історії була інтегрована у сучасний національний наратив – з усіма перевагами (соціальна стабільність, спільна пам'ять про

перемогу) і недоліками (вразливість до кремлівських впливів, стагнація національного розвитку), що впливають із цього.

На відміну від Білорусі, радянська пропаганда в Литві зіткнулася з потужним опором і врешті зазнала поразки. Проте початково СРСР теж намагався нав'язати свої наративи. Основою радянської легітимності в Литві було твердження, що вступ Литви до Союзу в 1940 році відбувся за власним бажанням литовського народу, в результаті соціалістичної революції. Цей міф поширювався через усі канали пропаганди.

Для створення цієї ілюзії використовувалися різноманітні техніки:

– Підконтрольні ЗМІ. Радянська преса подавала анексію як добровільний акт. Приміром, англomовна газета *The Moscow News* 9 серпня 1940 року вийшла з заголовком «Lithuania Is Admitted Into USSR» («Литву прийнято до складу СРСР»), радісно повідомляючи про «досягнення віковічних прагнень литовського трудового народу» [182]. Ще у червні–липні 1940-го радянські повідомлення стверджували, буцімто литовці «вітали вступ Червоної Армії» до СРСР [182]. Про реальний ультиматум і окупацію з боку СРСР не згадувалося ні слова.

– Колаборантський уряд. Москва оперативно сформувала маріонетковий режим на чолі з лояльними литовськими комуністами. Новим прем'єр-міністром було призначено журналіста Юстаса Палецькіса. До складу так званого «Народного уряду» увійшли кілька відомих у довоєнній Литві постатей (для видимості наступності), хоча насправді ключові посади контролювалися агентурою кремля [99].

– Інценування волевиявлення. Важливим етапом стала фальсифікація виборів до так званого Народного Сейму в липні 1940 року [158].

Новий виборчий закон фактично забороняв участь будь-яких несоціалістичних кандидатів. 21 липня 1940 року цей парламент проголосив створення Литовської РСР і одноголосно звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти її до Союзу [125, с. 28–29]. 3 серпня 1940 року Верховна

Рада СРСР «задовольнила» це прохання і Литва була офіційно включена до складу СРСР.

Жорстокість радянського режиму лише посилила бажання литовського суспільства боротися за збереження та відновлення власної ідентичності, а центральним елементом цього спротиву стала апеляція до історичної пам'яті та традицій державності. Ключовою складовою національного контрнарративу став збройний антирадянський рух опору, відомий під назвою «лісові брати» (лит. Lietuvos partizanai). Партизанська війна, що тривала з 1944 до 1953 року, стала символом литовського спротиву. За оцінками, понад 50 тисяч людей взялися тоді за зброю і пішли в ліси, а ще стільки ж були їхніми активними помічниками (зв'язковими, постачальниками тощо) [178]. Тобто приблизно кожен 20-й литовець був так чи інакше залучений до повстання, що є небаченим масштабом для Європи середини ХХ ст. (за винятком УПА) [178]. Литовські партизани, багато з яких були ветеранами війська, об'єдналися в підпільні округи, проголосили метою відновлення незалежності і чинили збройний опір радянській окупації до початку 1950-х років. У 1949 році вони навіть сформували підпільний керівний центр – Союз борців за свободу Литви – і обрали його очільника Йонаса Жямайтіса де-факто президентом Литовської Республіки (через 60 років, у 2009-му, незалежна Литва офіційно визнала Й. Жямайтіса четвертим президентом країни) [178]. Хоча у воєнному сенсі партизани були приречені (нестача підтримки із Заходу, переважаючі сили НКВС), вони трималися майже десять років. Останні загони було ліквідовано лише 1953-го року, а окремі бійці переховувалися до кінця 1950-х.

Радянська пропаганда всіляко намагалася дискредитувати литовський рух опору. Партизанів зображали як «бандитів», «фашистів» та «нацистських поплічників», які буцімто тероризують мирне населення. Ця риторика лунала у друкованій пресі, радіопередачах, кінохроніці та літературі. Дослідження показують, що лише за 1959–1960 роки радянська преса в Литовській РСР опублікувала щонайменше 452 статті, присвячені викриттю «бандитів-націоналістів», а по радіо передали 30 спеціальних програм на цю тему; також

було знято кілька художніх фільмів, де партизани постають злочинцями і вбивцями [178].

Однак ця пропагандистська кампанія виявилася стратегічною помилкою. Для місцевого населення, яке знало, що партизани – це їхні родичі, сусіди та друзі, цей наратив був очевидною брехнею. Кожне радянське звинувачення лише зміцнювало героїчний статус партизанів у національному контрнативі.

Згодом, коли у 1988–1991 роках Литва виборювала відновлення незалежності, образ лісових братів став моральним орієнтиром для учасників Саюдісу (лит. Sąjūdis) – народного руху за свободу [178].

Литва мала низку важливих переваг, які допомогли їй швидко зійти з радянського шляху.

По-перше, це історична пам'ять про власну державність у 1918–1940 роках. На відміну від білорусів, литовці добре пам'ятали життя у незалежній республіці. Литовська Республіка була міжнародно визнаною державою в міжвоєнний період.

По-друге, важливу роль відіграла католицька церква. Литва – переважно католицька країна, і церква тут була більше ніж релігійною інституцією. Вона зберігала мову (літургії правила литовською, попри тиск), підтримувала традиційну культуру та моральні цінності, протиставлені атеїстичній ідеології СРСР. У роки найжорстокіших репресій духовенство продовжувало підпільно навчати молодь релігії, видавати «Хроніку Литовської Католицької Церкви» та інші самвидави, викриваючи порушення прав людини. Як зазначає історик Арунас Стрейкус, попри втрати, церква в Литві залишалася до початку 1950-х одним із найважливіших факторів, що гальмували советизацію соціокультурного життя [167]. Навіть після придушення відкритої діяльності вона й далі слугувала символом тихої непокори режиму [167]. У 1970-х роках рух за права віруючих і відновлення релігійної свободи ще більше зблизили релігійний і національний дискурс [167].

По-третє, Литва мала масовий і добре організований рух за незалежність. Саюдіс, створений 3 червня 1988 року, невдовзі переріс із інтелігентського

гуртка в загальнонародний фронт, що об'єднав сотні тисяч людей. На відміну від Білоруського народного фронту «Відродження» чи Народного руху України, литовський Саюдіс дуже швидко здобув політичну вагу – його підтримували навіть деякі колишні радянські функціонери, не кажучи про інтелігенцію та молодь. Важливо, що Саюдіс від початку свого існування декларував стратегічну мету – повне відновлення незалежності, а не просто «реформування» СРСР.

Нарешті, суттєву роль відіграла сприятлива зовнішня кон'юнктура та однастайність литовських еліт щодо європейського вибору. Литва не вважала себе однією з держав-наступниць СРСР, що дозволило їй відмовитися від участі у пострадянських інтеграційних проєктах (СНД) та уникнути визнання боргів СРСР. Вона разом з іншими країнами Балтії, базувала відновлення своєї державності на принципі континуїтету. Згідно з цією доктриною, міжвоєнна Литовська Республіка (1918–1940) ніколи не припиняла свого існування де-юре, а період радянського панування кваліфікується як незаконна окупація. Ця позиція була підтримана більшістю західних держав, які ніколи де-юре не визнавали входження країн Балтії до складу СРСР. Принцип безперервності дозволив Литві, Латвії та Естонії вимагати та отримати назад золотий запас, що зберігався у західних банках (зокрема у Великобританії та Франції) з довоєнних часів, а також повернути будівлі посольств. Було ухвалено низку декларацій про суверенітет, відновлено довоєнні національні символи. Знаковим кроком став Закон про громадянство Литовської РСР від 3 листопада 1989 року. Цей юридичний акт свідчив про відновлення правонаступництва – він фактично відокремив литовське громадянство від радянського та заклав підвалини для легітимності відновленої держави [112].

У 1990-х роках з'явилися закони про відповідальність за злочини комунізму, а литовське правосуддя зайнялося розслідуванням радянських злочинів. У 1992 році Литва ратифікувала Конвенцію про геноцид і одразу ухвалила закон, який визнає дії СРСР як геноцид проти литовського народу [153]. З часом пам'ять про радянські репресії стала невід'ємною частиною державної ідентичності.

Натомість Україна та Білорусь де-факто і де-юре виступили як держави-наступниці Української РСР та Білоруської РСР (зокрема, успадкувавши членство в ООН). Така ситуація сприяла виникненню подвійного, суперечливого ставлення до радянського минулого, що тлумачилося радше як складова власного історичного шляху, а не як виключно зовнішня окупація.

Також, литовська держава провела цілеспрямовану політику деколонізації в гуманітарній сфері. На відміну від України, де «ленінопад» тривав багато років і почасти стихійно, у Литві вже в перші місяці свободи майже всі радянські монументи було демонтовано офіційно. Пам'ятники Леніну та іншим більшовицьким діячам, танки й радянські назви вулиць – усе це прибрали або перейменували ще на початку 1990-х [113]. Частина пам'ятників згодом передали до меморіального парку «Грутас», тематичного парку, присвяченому тоталітарного режиму [113].

У освіті Литва теж провела реформу: нові підручники з історії, що вийшли в середині 1990-х, висвітлювали радянський період як окупаційний, наголошували на Голокості й злочинах сталінізму – тим самим переорієнтовуючи колективну пам'ять із радянських міфів на правду про минуле. З 2005 року Литва перестала офіційно відзначати 9 травня та стала першою країною, яка заборонила радянську символіку вже у 2008 році [153]. Було відновлено довоєнну литовську систему нагород, військові традиції тощо. Важливим кроком стало закріплення у новій Конституції Литви (1992) статусу литовської мови як єдиної державної.

Курс на євроатлантичну інтеграцію був логічним продовженням цієї політики. Уже з середини 1990-х років Литва разом із іншими балтійськими державами чітко задекларувала стратегічну мету вступу до НАТО та Європейського Союзу. Такий зовнішньополітичний вибір був не лише питанням безпеки чи економіки, а й ціннісним рішенням – на користь західної демократії та відкритого суспільства, на протигагу радянській авторитарній спадщині. Результатом узгоджених зусиль Литви, Латвії та Естонії стало те, що у 2004 році всі три країни стали членами НАТО та Європейського Союзу, що остаточно

закріпило їх приналежність до західних інституцій. Це суттєво звузило можливості Москви впливати на їхню внутрішню політику. Водночас інтеграція в європейський наратив пам'яті дозволила суттєво послабити вплив імперського спадку, оскільки на міжнародному рівні було закріплено визнання радянської окупації балтійських держав і засуджено практики тоталітарних режимів. Попри вражаючі успіхи Литви у деколонізації, не можна сказати, що радянська спадщина повністю зникла з суспільної свідомості. Все ж існує і певний рівень ностальгії за радянськими часами серед частини населення, передусім представників старшого покоління та жителів сільської місцевості. Ця ностальгія не обов'язково означає симпатії до комуністичної ідеології, а є соціально-психологічною реакцією на труднощі перехідного періоду 1990-х років. Втрата гарантованої зайнятості, різка майнова диференціація, еміграція молоді – все це спровокувало у частини населення ідеалізацію минулого. Подібні настрої створюють внутрішню напругу в суспільстві та живлять популістські рухи. Крім того, вони дають певний ґрунт для зовнішніх інформаційних впливів з боку Росії. Кремль активно експлуатує тему радянської ностальгії у своїй пропаганді, намагаючись делегітимізувати литовську державність – мовляв, незалежність принесла лише соціальні проблеми, тоді як у СРСР «всім було добре». Однак ці ревізійні наративи не знаходять масової підтримки: більшість литовців – особливо молодь, народжена після 1990-го – мають чітко проєвропейську орієнтацію і не піддаються маніпуляціям щодо «спільного радянського минулого», тому кремлівські спроби впливу тут значно менш успішні, ніж, наприклад, у Білорусі.

Аналіз політик пам'яті в Білорусі та Литві яскраво показує дві протилежні моделі взаємодії з радянською спадщиною. Білорусь під керівництвом Лукашенка фактично консервувала радянські наративи, інтегрувавши їх у сучасну національну ідентичність (міф про «партизанську республіку», культ перемоги тощо) [38]. Натомість Литва обрала шлях радикальної деколонізації, офіційно трактуючи радянський період як період нелегітимної окупації [112]. Ця принципова різниця проявилася в усіх аспектах націєтворення: у Білорусі й далі

вшановують радянські свята й символи, тоді як у Литві їх демонтували; в Білорусі двомовність зросійщує публічний простір, у Литві єдина державна мова – литовська; Білорусь залишається в орбіті «русского мира», Литва інтегрувалася до Європи і НАТО.

Отже, роль радянської пропаганди у формуванні ідентичності пострадянських держав була вирішальною, але далеко не однаковою. Білорусь пішла шляхом її прийняття і інтеграції у власну державну ідеологію – цим пояснюється і нинішня близькість Мінська до Москви, і «денаціоналізований» характер білоруської ідентичності. Литва ж, спираючись на сильні національні традиції та опір, рішуче відкинула радянські міфи – і побудувала ідентичність навколо цінностей свободи, демократії та європейської спадкоємності. Ці відмінності, закладені історією пропаганди та політики пам'яті, визначили траєкторії розвитку двох країн та їхню поточну здатність протистояти тиску Росії.

РОЗДІЛ III

СУЧАСНІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ СТРАТЕГІЇ ТА ВІДПОВІДЬ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

3.1. Російська пропаганда як засіб конструювання ідентичності у пострадянських країнах

Розпад Радянського Союзу в 1991 році та поява на його місці п'ятнадцяти нових держав, здавалося б, поклали край імперській традиції російського панування над різними народами. Проте, від моменту формування нової російської держави політичне керівництво в Москві послідовно орієнтувалося на відновлення статусу росії як центру сили на пострадянському просторі. Розпад СРСР не означав автоматичного руйнування уявлень про «спільний простір» та «єдиний народ». Навпаки, російська федерація що позиціонувала себе як правонаступниця Радянського Союзу, успадкувала від СРСР не лише інституційні й матеріальні ресурси, а й розгалужений пропагандистський апарат та набір ідеологічних міфів, які продовжували слугувати основою радянської ідентичності.

Упродовж 1990-х років російські еліти почали дедалі частіше визначати «ближнє зарубіжжя» як зону привілейованих інтересів та складову «історичного простору» росії [50]. Відповідно, формувалася система впливу на сусідні держави, яка поєднувала спадщину радянських часів із сучасними медійними та гуманітарними інструментами. Її метою було не стільки формування нової проросійської ідентичності, скільки перешкодження становленню самостійних національних проєктів. Консолідовані національні ідентичності сприймалися як загроза неоімперським амбіціям росії, а отже, контроль над процесами самоідентифікації у пострадянських державах ставав ключовим елементом цієї стратегії [122].

Після приходу до влади Владіміра Путіна в 2000 році російська пропагандистська стратегія набуває чіткої архітектури. Ключовим елементом

путінського дискурсу стала «політика вічності», про яку пише Тімоті Снайдер. Згідно з нею нація репрезентується ніби ув'язненою в безкінечному циклі загроз і жертв, де з минулого постійно повертаються ті самі вороги [164]. Одним із центральних образів цієї політики є метафора «обложеної фортеці», у межах якої росія зображується оточеною ворожими силами, від яких необхідно постійно оборонятися [181].

Ідеологічною основою політики росії стала доктрина «русского мира» – наднаціональна конструкція, що апелює до спільної мови, вибіркової історичної пам'яті та православної традиції і використовується для легітимації російського зовнішньополітичного втручання й ревізйонізму [174].

У наукових колах цю концепцію часто трактують як один з засобів м'якої сили рф . Проте, традиційна концепція м'якої сили, сформульована Джозефом Наєм як здатність домагатися бажаного через привабливість культури та політичних цінностей, недостатньо точно описує специфіку дій російської федерації [133].

Натомість, дослідники Крістофер Вокер та Джессіка Людвіг ввели у науковий обіг термін «гостра сила» для опису авторитарного впливу, який «пронизує, проникає та перфорує» політичне та інформаційне середовище цільових країн. На відміну від м'якої сили, яка базується на добровільному залученні, гостра сила оперує через маніпуляцію, цензуру та підрив цілісності незалежних інституцій [196].

Сама концепція «русского мира» сформувалася у другій половині 1990-х, але до 2007 року існувала радше як розмита культурна ідея. Після створення фонду «Русский мир» вона офіційно інституціоналізувалася, перетворившись на ідеологічний інструмент розширення російського впливу [122].

На відміну від радянської моделі, яка формально спиралася на класову риторику й інтернаціоналізм, «русский мир» базується на цивілізаційному націоналізмі, що складається з трьох основних елементів: російської культури, російської історії та російського православ'я. Усі ці елементи можуть існувати окремо або поєднуватися між собою. [122, с. 16].

У цьому контексті особливе місце посідає філософія так званих «євразійців», головним прихильником якої є Александр Дугін – один з ключових ідеологів сучасного російського політичного режиму. Згідно з його підходом, росія не є європейською державою, вона вважається окремою цивілізацією, що принципово протистоїть Заходу. Дугін стверджує, що історично Захід сприймав росію як «карикатуру на Європу» й натомість пропонує розуміти її як «слов'яно-православну цивілізацію» або «росію-Євразію» [189]. Це створює для кремля псевдоісторичне підґрунтя для претензій на українські та білоруські території як нібито «історичні землі» росії.

Водночас неоєвразійська концепція не обмежує «природну зону впливу» росії лише східнослов'янськими народами. За потреби будь-який геополітичний інтерес кремля може бути виправданий через неоєвразійський дискурс [189].

Таке бачення узгоджується з ідеологічною доктриною Російської православної церкви (РПЦ), яка так само приписує росії роль лідера серед слов'янських народів. В офіційному дискурсі москва визначається як «Третій Рим», а «руські народи» – як єдиний духовний простір, розділений лише політичними обставинами [122, с. 16]. РПЦ активно просуває ідею священної місії росії як захисниці православного світу, протиставляючи «занепалий Захід» і «зрадницькі режими» сусідніх країн традиційним цінностям москви [169].

У 2009 році, невдовзі після обрання, Патріарх Кіріл запропонував власну версію «русского мира». У промовах у Києво-Печерській лаврі та на асамблеях фонду «Русский мир» він стверджував, що росіяни, українці й білоруси належать до «єдиного цивілізаційного простору», фундаментом якого є «православна віра, отримана в єдиній купелі Києва», а отже – «один народ», розділений лише тимчасовими державними кордонами [142]. Київ постає як «південна столиця російського православ'я», російський Єрусалим і Константинополь, тобто сакралізований центр російського цивілізаційного простору, до якого мають «природно» належати Україна й Білорусь, а частково й інші пострадянські території [142].

В Україні до 2022 року відкрито діяла Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), яка, попри формальну автономію, зберігала тісні зв'язки з РПЦ. Через УПЦ МП поширювалися ключові меседжі «русского мира», зокрема про єдину духовну спадщину, спільну історію та цивілізаційну близькість. Низка храмів УПЦ МП на сході України відкрито поширювала проросійські наративи, а частина священників виступала з антиукраїнськими заявами. Ці практики зміцнювали проросійську ідентичність на локальному рівні, особливо в регіонах із високою релігійністю. Після 2022 року значна частина українського суспільства почала сприймати УПЦ МП як інструмент російського впливу, а дискусія про заборону її діяльності стала важливим елементом інформаційного спротиву російській агресії.

Прийняття Україною у серпні 2024 року Закону № 8371, спрямованого на захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій, стало приводом для масованої дезінформаційної кампанії рф. Закон забороняє діяльність релігійних організацій, чий керівний центр знаходиться в країні-агресорі, що прямо стосується УПЦ МП як структурного підрозділу РПЦ.

Російська пропаганда, ігноруючи факти прямої співпраці УПЦ МП з окупаційними силами та знайдену в храмах антиукраїнську літературу, розгорнула на міжнародній арені кампанію про «переслідування християн». Цей наратив активно просувається через лобістські групи у США та консервативні медіа з метою блокування військової допомоги Україні під приводом захисту релігійної свободи. Проте, саме росія на окупованих територіях проводить політику жорстокого переслідування будь-яких релігійних громад, окрім лояльної РПЦ: фіксуються вбивства священників (наприклад, Максима Козачини), експропріація молитовних будинків протестантів та мусульман [86]. Релігійні лідери змушені вести активну контрпропаганду, пояснюючи західним партнерам реальну суть закону як засобу національної безпеки, а не порушення прав віруючих.

Релігійний вимір також відіграє важливу роль у білоруському контексті. Мінськ є одним із центрів впливу РПЦ на території так званої союзної держави.

Тут монастирі та церковні структури РПЦ функціонують як осередки ідеологічної мобілізації, особливо серед силових структур та держслужбовців [174].

Інший важливий елемент «русского мира» – історія, особливо сакралізація радянського минулого та репрезентація СРСР як природної форми співіснування народів Східної Європи. Російська історична пропаганда замовчує факти протиправної радянської політики (Голодомор, депортації, репресії), натомість підкреслюючи «визвольну місію» Червоної армії та «благодійний характер» радянської модернізації. Протилежну точку зору пропагандисти називають «фальсифікацією історії». Центральним елементом цієї ідеології стало поєднання культу «великої перемоги» з міфом про «незничених фашистів» в Україні та інших країнах регіону. Паради 9 травня та інші меморіальні дати трактуються як загальна спадщина народів СРСР, що досягли тріумфу лише завдяки єдності з росією. У випадку України, Білорусі й Литви це веде до стирання досвіду окупації, руйнування власних національних історичних наративів і нав'язування образу «молодшого брата» [103, с. 55].

Крім того, кремль активно акцентує на «загрозі НАТО», говорячи про «розширення Альянсу на Схід» та «мілітаризацію Балтії» як безпосередню загрозу росії. У пропагандистських сюжетах НАТО зображується як ворог, а ЄС – як занепадаюча імперія без майбутнього [58].

У своїх публічних виступах, книжках і статтях Дугін систематично демонізує Європу та Сполучені Штати, називаючи їх «сатанинською цивілізацією» [189]. Він закликає російське керівництво до «останньої вирішальної битви» із Заходом. Як шлях до цього він пропонує формувати союз з іншими цивілізаціями – ісламською, індійською, китайською, латиноамериканською, африканською – тим самим перетворюючи протистояння з США на глобальний конфлікт «цивілізацій». Частина цих тез знаходить відгук у вже згаданих заявах патріарха Кіріла [189].

Сучасна зовнішня політика росії значною мірою корелює з цими ідеями. Кремль намагається консолідувати держави Глобального Півдня як

альтернативний полюс щодо Заходу через військові, економічні та політичні альянси на кшталт БРІКС. Паралельно росія дестабілізує та розколює Захід шляхом втручання у вибори, підтримки радикальних євроскептичних і проросійських рухів, масштабних кампаній дезінформації та використання бот-ферм.

Варто зауважити, що у науковому та політичному дискурсі останніх років виникла нова концепція, яка отримала назву «рашизм» (ruscism/rashism) [149]. Т. Снайдер аргументує, що цей термін є науково коректним визначенням режиму Путіна, оскільки він поєднує ознаки історичного фашизму (культ лідера, культ мертвих, міф про золотий вік імперії) з специфікою російського імперіалізму.

Верховна Рада України у травні 2023 року офіційно визнала «рашизм» державною ідеологією рф, охарактеризувавши його як неоімперську тоталітарну диктатуру, що наслідує практики нацизму та комунізму. Ця ідеологія базується власне на концепції «русского мира» та «особливої цивілізаційної місії», яка виправдовує експансію та заперечує суб'єктність сусідніх народів, зокрема українців [3].

Реалізація цієї ідеології рф відбувається через низку організованих інструментів.

Росія використовує державні телеканали, інформаційні агентства та цифрові платформи для трансляції пропаганди за кордон. Відомо, що кремль фінансує такі медіа-гіганти, як RT (Russia Today) та Sputnik, чия редакційна політика перебуває під прямим контролем держави [191]. Головна редакторка Russia Today (RT), відкрито називає компанію способом вести інформаційну війну проти всього західного світу [148]. У 2010-х RT мала бюджет у понад \$300 млн/рік і транслювалася щонайменше шістьма мовами (англійською, французькою, німецькою, іспанською, російською, кількома європейськими) [135]. Російське мовлення активно поширювало антизахідні й антиукраїнські меседжі, доки в 2014–2022 роках його частково не заборонили в країнах регіону. Проте навіть після санкцій ЄС ці інформаційні ресурси лишаються доступними на онлайн-платформах в багатьох країнах [191].

Важливим каналом є також соціальні мережі та месенджери. Telegram, популярний у Східній Європі, став осередком російських інформаційних операцій – за оцінками фахівців, сотні бот-акаунтів штурмують локальні спільноти проросійськими повідомленнями, щоб створити ілюзію переважної думки на користь росії [54]. Іншим інструментом впливу є мережі YouTube-каналів і веб-сайтів, де поширюються прокремлівські новини й ролики.

Соціальна мережа TikTok, що зараз є надзвичайно популярною серед молоді, теж активно використовується російськими спецслужбами для проведення цільових психологічних операцій [4]. Однією з наймасштабніших стала кампанія з популяризації ухилення від мобілізації в Україні. Бот-ферми масово тиражують відео, які романтизують втечу за кордон, висміюють військових та демонізують співробітників ТЦК [4]. Протягом тривалого часу хештег #ТЦК разом із дотичними до нього позначками стабільно утримувався серед найуживаніших у розділі «Новини і розваги». У проміжку з 16 травня по 16 червня 2024 року користувачі TikTok опублікували близько 13 тис. відео з цим хештегом, які сумарно зібрали понад 470 млн переглядів [4].

До того ж, у 2022 році викрили російську операцію «Doppelgänger». Її ключовими операторами є компанії Social Design Agency (SDA) та Structura National Technology, які, за даними Міністерства юстиції США, діють під контролем Адміністрація президента рф використовує мережу доменів для імітації сайтів відомих медіа з метою поширення проросійської пропаганди й впливу на виборців у США та інших країнах [89].

Москва також активно розгортає мережу культурних центрів і освітніх ініціатив, щоб поширювати вплив російської мови та культури. З 2007 року існує вже згаданий фонд «Русский мир», який формально декларує місією підтримку «загальнокультурного простору» та консолідацію співвітчизників, однак на практиці він фінансується із федерального бюджету рф та просуває наративи, що легітимізують росію як природний центр тяжіння для громад «ближнього зарубіжжя» [183, с.22].

«Россотрудничество» – найбільша установа російської «культурної» дипломатії – успадкувало мережу «Русских домов» за кордоном і через освітні та культурні програми поширює російську мову та ключові російські наративи в усьому світі [53]. За його підтримки відкриті російські центри при університетах і школах у багатьох пострадянських країнах. На їхніх заходах регулярно пропагують тезу про те, що російськомовні громади нібито зазнають утисків у власних країнах [189]. Саме ця ідея була використана 2014 року Путіним як виправдання «захисту етнічних росіян» в Україні – мовляв, «більша частина українського населення відчуває нерозривний зв'язок із росією» [189]. Крім того, кремль сприяє проведенню мовних курсів, обмінів студентів та лекційних турів із акцентом на спільне минуле, що посилює культурні зв'язки з росією.

В Україні до 2014 року такі центри, а також осередки «Россотрудничества» організовували заходи до «Дня перемоги», «Дня росії», підтримували інформаційні кампанії, які репрезентували Другу світову війну в максимально радянській інтерпретації. Саме через подібні меморіальні практики нав'язувалася модель минулого, де українська історія вписувалася в російську, а спроби української дерусифікації представлялися як «переписування історії» [82].

Важливою складовою російської стратегії конструювання ідентичностей у пострадянських країнах також є концепція «співвітчизників за кордоном». У дискурсі «русского мира» «співвітчизник» – це не обов'язково громадянин росії, це може бути будь-хто, хто поділяє російську мову, православну традицію та набір історичних міфів. Це дозволяє російській державі претендувати на роль захисника практично в будь-якій країні, де є російськомовні, незалежно від їхнього реального самоусвідомлення. В Україні це виливається у наративи про захист російськомовних Донбасу й Криму, у Білорусі – в апеляції до спільної історичної пам'яті й єдиного народу Союзної держави, у Литві – в постійну експлуатацію теми дискримінації російськомовних як доказу ксенофобії та неповноцінності литовського національного проекту. Захист співвітчизників

також послідовно використовувався росією як привід для політичного та військового втручання в Грузію (Абхазія, Південна Осетія) та Україну.

У випадку України ці механізми включали:

- масову паспортизацію у Криму після анексії 2014 року;
- видачу російських паспортів мешканцям окупованих районів Донецької та Луганської областей до й після 2022 року;
- апеляцію до «захисту громадян рф» як легітимаційного аргументу для повномасштабного вторгнення.

У Білорусі юридична конструкція Союзної держави формально не передбачає масової паспортизації, але створює єдиний політичний простір. На рівні дискурсу це виражається в тезах про «два народи – одну державу» та «спільний економічний і оборонний простір», що знижує відчуття окремішності білорусів і нормалізує ідею про інтеграцію в російський проєкт.

У країнах Балтії та Молдові політика захисту співвітчизників проявляється насамперед через підтримку партій, неурядових організацій (НУО) та медіа, які представляють себе як «захисників прав російськомовних». У Латвії й Естонії це поєднується з дискусіями довкола статусу негромадян та реформ у сфері мовної освіти, де російська сторона послідовно пояснює будь-які кроки з посилення державної мови як дискримінаційні. Для Литви, яка має меншу частку російськомовного населення, ніж Латвія та Естонія, ці механізми менш масштабні, але все одно помітні в інформаційних кампаніях проти закриття російськомовних шкіл і демонтажу радянських пам'ятників.

Росія намагається також впливати на політичний лад сусідніх країн через підтримку проросійських партій та рухів. В Україні до 2022 року кремль фінансував низку політичних сил (як-от Опозиційна платформа – За життя), що активно просували ідеологію «русского мира» та заяви про «братній народ» [139]. Хоча їхня реальна підтримка була відносно низькою (наприклад, напередодні повномасштабного вторгнення найвпливовішій проросійській партії в Україні довіряли менше 10% виборців), вони послужили каналом передачі російських наративів усередині країни [139]. У Білорусі протягом

останніх років під егідою Союзної держави російські політики та експерти тісно співпрацюють з владою Лукашенка. У Литві і Латвії діяльність проросійських партій маргіналізована – їм надається мало ресурсів і вони залишаються на периферії політичного життя. Загалом росіяни розглядають ці країни як «форпост» НАТО, а проросійські сили тут дуже слабкі, що лише підсилює наратив «зовнішньої агресії» для внутрішнього споживача в рф [52].

Помітно, що специфіка застосування усіх згаданих інструментів залежить від регіонального контексту. Для України та Білорусі «русский мир» має особливе значення, оскільки вони позиціонуються як «історичне ядро» цього простору. Офіційний дискурс закріплює уявлення про тріаду «росія – Україна – Білорусь» як про «єдиний народ», штучно розділений Заходом. У цьому сенсі «русский мир» безпосередньо спирається на радянську пропагандистську спадщину – міфи про «спільну колыску» Київської Русі, «старшого брата» та «визволення Європи від нацизму», але перетлумачує їх у категоріях цивілізаційної місії росії.

В Україні російська пропаганда спрямована на підрив української національної ідентичності й легітимацію впливу росії. Володимир Кулик ще у середині 1990-х наголошував, що українська й російська еліти формують свої пострадянські ідентичності у тісному взаємозв'язку, а у відносинах між державами конфлікт довкола історичної пам'яті й мови є насправді конфліктом щодо того, хто має право визначати модель пострадянської державності [101]. Російська пропаганда послідовно намагається нав'язати сусідам саме ту модель, у якій «нормальність» ототожнюється з орієнтацією на Москву, російську мову й «спільну» радянську історію.

Кремлівські меседжі постійно просувають ідею «єдиного народу» («українці й росіяни – один народ, що штучно розділений»). Стверджується про «спільну історію» та «спільні духовні корені», а український суверенітет заперечується («Київський режим незаконний», «українські лідери – нацисти та фашисти»). Зокрема, російські канали постійно називали українську владу «київськими фашистами», обґрунтовуючи це «денацифікацією» [144].

До 2014 року в Україні російська інформаційна присутність була надзвичайно великою, адже мас-медіа не мали стримувальних бар'єрів (більшість національних телеканалів транслювали російські програми), а російські соціальні мережі мали десятки мільйонів українських користувачів. Після 2014 року ця ситуація почала змінюватися, адже держава заборонила трансляцію низки російських каналів та російські соцмережі. Проте разом із цим почалися гібридні атаки – поширювалися пропагандистські телеграм-канали, були створені ботмережі, значно збільшилася кількість інформаційних вкидів у соцмережах. З'явилась ціла мережа пропагандистських каналів Telegram, які активно намагаються вплинути на українську аудиторію, а також виток «чорного PR» – компромат та фейки про політиків. Ці канали формують «альтернативну картину світу» за допомогою технік «самореференції» (постійні взаємні посилання між пов'язаними каналами) та створюють ілюзію масовості та об'єктивності вигаданих новин. Російські телеканали й онлайн-платформи систематично поширювали тези про «фашистську хунту», «геноцид російськомовних на Донбасі», «історично російський Крим», що створювало інформаційне тло для анексії та подальших воєнних дій.

До 2022 року українці доволі вільно споживали російські медіа і навіть багато ЗМІ були у руках структур, пов'язаних із кремлем [68]. Це означало, що значна частина населення сприймала політичні події крізь призму російського інформаційного поля. Наслідком цього стала глибока поляризація українського суспільства, адже на Сході та Півдні російські наративи часто знаходили відгук (зокрема, в постколоніальних уявленнях певної частини населення).

Проте, водночас пропаганда «русского мира» виявилася неефективною – за результатами досліджень, інформаційна війна не змогла створити переконливої альтернативи українській ідентичності на Сході – натомість українські громадяни сприймали її як агресивний вплив і частіше більше обирали проукраїнські меседжі [152]. Після повномасштабного вторгнення у 2022 році більшість українців остаточно відкинули російську риторику. Таким чином,

пропаганда кремля не тільки не здолала українську національну ідентичність, а навпаки спричинила її консолідацію у протистоянні з зовнішньою агресією.

У Білорусі ситуація розвивалася інакше. Тут доктрина «русского мира» накладається на специфічну модель авторитарної модернізації режиму Лукашенка. Влада, зберігаючи формальні атрибути незалежності, послідовно інтегрувала інформаційний простір країни в російський. російські телеканали мають необмежений доступ до ефіру, а пропагандистські наративи в білоруських державних медіа системно синхронізуються з кремлівськими, особливо після придушення протестів 2020 року. Офіційна пропаганда постійно повторює тези про «єдиний народ» й «братерство білорусів і росіян». Лукашенко та російські політики наголошують, що білоруси й росіяни мають «історичну спільність» і є «триєдиним народом» з Києвом [124].

На телебаченні й радіо Білорусі все частіше звучать ті самі кремлівські гасла, що й у рф, а бюджет держмедіа значною мірою формується за російські кошти. Так, анонсується створення спільного «медійного холдингу Союзної держави» з бюджетом у мільярди рублів, який має об'єднати білоруські та російські канали й радіостанції під контролем москви [124].

Присутні також радянські мотиви «победобесія». Велика Вітчизняна війна стала центром національної ідеології Білорусі, а День перемоги – головним державним святом [124]. Паралельно поширюється меседж про «зовнішню загрозу» – мовляв, Захід намагається знищити Білорусь, а євроатлантичні структури планують повалити «союзні устої».

У зовнішніх наративах Білорусь часто постає або як «молодший союзник» росії, або як «буферна зона» між рф та «агресивним» НАТО. З огляду на це в міжнародному сприйнятті Білорусь нерідко сприймають не як окремий суб'єкт, а фактично як продовження російської сфери впливу – особливо після того, як її територію почали активно використовувати у 2022 році після початку повномасштабного вторгнення.

Усе це розмиває окремішність білоруської ідентичності. Водночас на контрасті з цим у суспільстві зростає й альтернативна націоналістична

ідентичність – вона утверджується опозиційними рухами й незалежними медіа як противага імперським міфам.

Литва, на відміну від України та Білорусі, не входить до «східнослов'янського ядра», але посідає важливе місце в стратегічному баченні «русского мира». Тут ідеологія працює переважно на дестабілізацію, використовуючи дискурс про «пригноблені права російськомовних» та мережу НУО й медіа, пов'язаних із російськими державними структурами.

На відміну від України та Білорусі, Литва досить швидко інтегрувалася в євроатлантичні структури. У щорічних доповідях Департаменту державної безпеки Литви наголошується, що російська пропаганда централізує три ключові наративи: звинувачення Литви в «історичному ревізійізмі», у «підтримці нацистської ідеології» та в «розпалюванні русофобії» [129]. Литву змальовують як країну, яка свідомо «реабілітує нацизм» й «зневажає пам'ять про спільну перемогу». Водночас російські медіа активно експлуатують тему російськомовної меншини у країні, подаючи її як «об'єкт дискримінації» та «жертву асиміляційної політики» литовської держави [129]. Упродовж останнього десятиліття Москва намагається показати Литву і сусідів як «маріонетки Заходу», що начебто відмовилися від єднання з «руським миром».

Особливо часто фігурує тема «фальсифікації історії» – російські засоби масової інформації наполягають, що литовці навмисно викреслюють спільну спадщину (наприклад, невірно трактують роль СРСР у Другій світовій), відновлюючи старі територіальні претензії (з'являється інформація про те, що Клайпеда (одне з найбільших портових міст Литви) ніколи не належало Литві) [69].

Також Кремль із ініціативою «пам'ять війни» періодично запускає інформаційні кампанії проти офіційної політики пам'яті Литви (нагадування про сталінські репресії, звинувачення у «переписуванні історії» тощо) [69].

Однак, як і в Україні, ця тактика часто дає зворотний ефект. Постійний інформаційний тиск та погрози з боку РФ стимулювали литовців ще більше

зміцнювати національну пам'ять про боротьбу за незалежність та проєвропейський вибір.

Отже, доктрина «русского мира» перетворилася на центральну ідеологію російської політики впливу в пострадянському просторі. Механізми її поширення поєднують мережі «Россотрудничества», фонди підтримки російської мови, освітні програми, культурні проєкти з глобальними медіаструктурами на кшталт RT та Sputnik. Особливе місце посідає робота з діаспорами та російськомовним населенням, яке вважають продовженням єдиного «цивілізаційного простору», а не громадянами суверенних держав.

Водночас результати цієї стратегії неоднорідні. В Україні зіткнення проєкту «русского мира» з ще не до кінця консолідованою, але динамічною національною ідентичністю призвело до того, що російська агресія нашоувхнула на масовий суспільний опір; у Литві російські наративи радше зміцнили відчуття власної відмінності й консолідували суспільство; у Білорусі ж вони поглибили розрив між офіційною проросійською лінією та частиною суспільства, що відстоює самобутність білоруської нації. Паралельно відбувається мілітаризація інформації – у межах російської стратегічної культури інформаційний простір розглядається як окремий театр воєнних дій, де пріоритетом є не переконання, а деморалізація та фрагментація опонента. Зовнішні уявлення про Україну, Литву й Білорусь також значною мірою фільтруються через кремлівські наративи. З 1991 року російська пропаганда еволюціонувала від інерційного пострадянського впливу до цілеспрямованої політики конструювання ідентичностей. Це перетворює інформаційний вимір на ключове поле боротьби за суб'єктність пострадянських держав і робить аналіз російської пропаганди важливим елементом розуміння довготривалих процесів формування національних ідентичностей у регіоні.

3.2. Особливості інформаційного опору та формування альтернативної ідентичності у пострадянських державах

Після розпаду СРСР більшість нових незалежних держав зіткнулися не лише із завданням формування власної національної ідентичності, а й із необхідністю протидії інформаційному впливу російської федерації, яка прагнула зберегти культурно-політичний контроль над пострадянськими країнами. Попри відмінності в інструментах та масштабах цього протистояння, спільною рисою стало поступове вибудовування власних наративів, що протиставлялися радянським і неоімперським дискурсам.

У низці країн Східної Європи та Південного Кавказу – зокрема Грузії, Естонії, Латвії, Молдові – формування альтернативної ідентичності було тісно пов'язане зі стратегічною переорієнтацією на європейські та євроатлантичні структури, модернізацією інформаційних інституцій та переосмисленням радянського минулого як травматичного досвіду. Наприклад, у Балтійських державах політика історичної пам'яті, люстраційні механізми та реформи сектору медіа дозволили суттєво зменшити вплив російських медіахолдингів і створити стійкий суспільний консенсус щодо власної державності [28]. Натомість у країнах Центральної Азії – зокрема Казахстані чи Киргизстані – інформаційний простір залишався більш гібридним, адже одночасний розвиток власного державного проєкту, але при цьому збереження значної частини російськомовного медіаконтенту створювали систему, у якій альтернативні наративи розвивалися повільніше.

Хоча Україна, Литва та Білорусь стартували з подібних інституційних умов, траєкторії розвитку їхніх медіасекторів і державних політик розійшлися кардинально. У всіх трьох країнах протягом 1991–2025 років ключовим викликом було не лише створення власного інформаційного поля, але й формування ідентичності, альтернативної до спадщини радянсько-російського культурного простору, який росія активно відтворювала через пропаганду, культурні зв'язки та мовну політику.

Українська політика націєтворення до 2014 року часто визначалася парадигмою «багатовекторності», архітектором якої вважається Леонід Кучма. Ця стратегія передбачала балансування між Заходом та росією, що відображало внутрішній розкол суспільства. Влада намагалася задовольнити як національно-патріотичний електорат Заходу та Центру, так і більш русифікований Схід та Південь [63].

Після проголошення незалежності Україна успадкувала інформаційну систему, побудовану за логікою радянського централізованого мовлення. У 1990-х роках державі бракувало чіткої інформаційної політики, законодавство не формувало бар'єрів для російського медіаконтенту, а більшість телепрограм, художніх фільмів і розважальних форматів були російськими за походженням. Масштаб російського мовлення у кабельних пакетах і на супутникових каналах створював умови для збереження російських наративів про «спільний історичний простір», «братні народи» та пострадянську ностальгію. Основним нормативним документом на той час був Закон України «Про інформацію» (1992), який визначав загальні принципи, але не закладав механізмів інформаційної безпеки [17].

У 1991–2004 роках державні реформи інформаційного сектору були вибірковими: з одного боку, формувалися комерційні телеканали (ICTV, 1+1, Інтер), але редакційна політика багатьох з них значною мірою залежала від російського ринку. Українська мова та історія у цей період не стали центральними елементами державного інформаційного курсу [12, с. 152–153].

У підручниках, новинних сюжетах і серіалах довгий час відтворювалися радянські образи минулого. Росія зберігала контроль над значною частиною українського інформаційного простору, просуваючи наративи про «спільну колиску» та штучність української держави.

Помаранчева революція 2004 року стала першою спробою розірвати це коло. Україна зробила перші спроби реформувати медіапростір, посилити свободу слова та урізноманітнити інформаційну політику. Проте системної протидії російським інформаційним впливам не з'явилося [12, с. 152–153].

Держава не створила інструментів протидії цілеспрямованим російським інформаційним кампаніям, які вже тоді активно просували власні наративи. Відсутність системних реформ у сфері гуманітарної політики та повернення до влади проросійських сил у 2010 році загальмували процес формування проукраїнської ідентичності.

Таким чином, до 2014 року Україна увійшла із вразливим, фрагментованим інформаційним середовищем, у якому російські канали та наративи займали домінуючі позиції, що частково пояснює успішність агресивних інформаційних операцій РФ у 2014 році [12, с. 117]. Вже тоді інформаційна війна з Росією стала невід'ємною частиною збройної агресії. Держава й суспільство були вимушені напрацьовувати нові інструменти.

Уряд ініціював створення спеціальних органів – наприклад, у 2014 році засновано Міністерство інформаційної політики [13].

Важливим елементом ширшої стратегії деколонізації стала політика декомунізації, формально запущена пакетом із чотирьох законів про декомунізацію у квітні 2015 року. Ці акти передбачали засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, заборону їхньої символіки, відкриття архівів радянських спецслужб, а також масштабне перейменування топонімів і демонтаж пам'ятників радянським діячам [157]. Ці закони мали на меті не лише переорієнтацію офіційної політики пам'яті в бік україноцентричної інтерпретації минулого та чіткого розриву з російсько-імперським наративом про «спільний історичний простір» [157]. Упродовж кількох років було демонтовано тисячі радянських пам'ятників і перейменовано десятки тисяч вулиць та сотні населених пунктів, що помітно трансформувало символічний ландшафт українських міст і слугувало матеріальним закріпленням розриву з радянською спадщиною.

Почало посилюватися й медіа-регулювання. Ухвалений у 2019 році Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», посилив медіа-регулювання, встановивши обов'язкове використання української мови у ЗМІ з метою відродження української мови та посилення національної

ідентичності [16]. Тобто державна політика переорієнтувалася на деколонізацію інформаційного поля через просування української мови та культури. Держава, зі свого боку, поступово налагоджувала міжнародну співпрацю (наприклад, через стратегічні комунікації НАТО та роботу посольств) для просування власних наративів і підвищення медіаграмотності населення [123]. Зараз домінують україноцентричні теми єдності, незламності й прозахідних прагнень [56]. Ці наративи цілеспрямовано виховують почуття «ми-ідентичності»: військові подвиги ЗСУ, стійкість волонтерів та звичайних громадян створюють спільний образ нації, що опирається агресії.

Найпомітнішим проявом інформаційного протистояння стає медіасфера. Позитивні медіанаративи (висвітлення успіхів на фронті, волонтерської допомоги, культурних здобутків) зміцнюють патріотизм і посилюють культурну гордість.

Поряд із цим постали громадянські ініціативи, орієнтовані на боротьбу з дезінформацією. Відомими прикладами є фактчекінговий проєкт StopFake, IT Army of Ukraine та NAFO (North Atlantic Fellas Organization). StopFake було засновано у березні 2014 року як волонтерський проєкт журналістської школи – його метою була перевірка і спростування дезінформації та пропаганди про події в Україні, що поширюється російськими ЗМІ [71]. IT Army of Ukraine це гібридна структура, що координується Мінцифрою, але складається з тисяч волонтерів. Вона проводить масовані DDoS-атаки на російську цифрову інфраструктуру, зламує бази даних та поширює правду про війну серед російської аудиторії. Це приклад ефективного партнерства держави та громадян у кібервійні [193]. Окрім української цифрової армії IT-експертів, після початку повномасштабного вторгнення з'явилися цілі армії низькотехнологічних громадян – «ельфів». Ідея соціального руху цифрових ельфів, які борються з російськими троями, зародилася в Литві, коли цифрові активісти об'єдналися, щоб спростувати російські наративи в цифровому просторі. Одним з найпопулярніших таких рухів є NAFO – спонтанний інтернет-рух, що використовує меми з собаками породи сіба-іну для тролінгу російських дипломатів та пропагандистів (Рис 3.1). Їхня

діяльність також включає фандрейзинг для ЗСУ, поєднуючи інформаційний вплив з реальною допомогою.

Рис 3.1 North Atlantic Fellas Organization

Джерело: [128]

Подібні ініціативи активно розкривають фейки, аналізують пропаганду і підвищують обізнаність населення. Загалом вони відстоюють альтернативний інформаційний дискурс і утверджують українську ідентичність через контрінформацію. На когнітивному рівні це посилюється державними наративами – українська ідентичність дедалі більше сприймається як проєвропейська й відкрито протиставляється «руському миру». За останні роки це зрушення підкріплювався спільним досвідом захисту країни і офіційною риторикою про століття утисків української мови та культури, відображеною, зокрема, у згаданому мовному законі.

Президент Володимир Зеленський також став ключовим елементом інформаційного опору. Його комунікаційна стратегія, побудована на прямому зверненні, емоційності та присутності, стала фактором мобілізації як внутрішньої, так і міжнародної підтримки, контрастуючи з ізольованим та архаїчним стилем Путіна [73].

Російська агресія, яка мала на меті зруйнувати українську державність, парадоксальним чином стала каталізатором завершення формування модерної

української політичної нації. Дані соціологічних досліджень, зокрема Центру Разумкова, демонструють суттєві зрушення у суспільній свідомості. Порівняльний аналіз даних за період 2006–2024 років свідчить про консолідацію ідентичності та нівелювання регіональних відмінностей (Таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка показників національної та мовної ідентичності в Україні
(2006/2010–2024 рр.)

Показник	2006 / 2010 рік	2024 рік	Тенденція
Первинна ідентифікація з Україною	31%	53%	Зростання національної ідентичності над локальною
Ідентифікація з містом/селом	44%	28%	Зниження локалізму
Гордість за громадянство	62% (2010)	91%	Різне зростання громадянського патріотизму
Рідна мова – українська	52%	78%	Мовна гомогенізація
Спілкування вдома українською	46%	70.5%	Розширення сфери вжитку мови

Джерело: [179]

Особливо показовим є зміна ставлення до росії. Якщо у 2017 році 51% респондентів асоціювали рф з «відсталістю та регресом», то у 2024 році цей показник сягнув 78%. Лише 0.7% українців вважають російську модель розвитку привабливою, тоді як 64% орієнтуються на європейську модель. Це свідчить про повний крах концепції «русского мира» в Україні [179]. Отже в Україні інформаційний спротив включає і державні стратегії (закони, санкції, інституції), і активну громадянську участь (фактчекери волонтери), що разом формують противагу ворожій пропаганді.

Литва з моменту відновлення незалежності вибудовувала чітку національну ідентичність, пов'язану з антирадянською історичною пам'яттю. Сусідство з росією і наявність російської меншини роблять країну вразливою до гібридних атак. На відміну від України, Литва вже в перші роки після виходу з СРСР розпочала послідовну політику інформаційного суверенітету.

Політика громадянства стала критичним фактором, що визначив структуру суспільства та його вразливість до зовнішньої дестабілізації. Тут Литва продемонструвала підхід, відмінний як від своїх балтійських сусідів (Латвії та Естонії), так і від східнослов'янських республік. На відміну від Латвії та Естонії, які прийняли рішення надавати громадянство лише громадянам міжвоєнних республік та їхнім нащадкам, що призвело до появи великої групи «негромадян» серед російськомовного населення, Литва обрала інший варіант. Закон про громадянство, ухвалений у 1989 році, надав право отримати громадянство майже всім особам, які постійно проживали на території республіки на момент проголошення незалежності, за умови складання присяги на вірність Литовській Республіці [130].

Вибір Литви пояснюється демографічною ситуацією: етнічні литовці становили близько 80% населення, що знімало страх перед втратою національної ідентичності, на відміну від Латвії та Естонії, де частка корінного населення була критично низькою. Це стало стратегічним успіхом Вільнюса, оскільки позбавило Москву потужного важеля впливу – захисту прав дискримінованих співвітчизників, що суттєво ускладнило реалізацію сценаріїв гібридної дестабілізації.

У 1992–1996 роках у Литві було закладено правові основи пострадянської медіасистеми. Стаття 44 Конституції Литовської Республіки 1992 року забороняє цензуру та монополізацію ЗМІ державою [49]. Також були прийняті Закон «Про надання інформації суспільству» 1996 року і Закон «Про Литовське національне радіо і телебачення» 1996 року, які закріпили редакційну автономію суспільного мовника та створили інституційну модель управління через громадську раду, що відокремила його від прямої партійно-державної підзвітності [143].

Важливо, що Литва від самого початку відновлення незалежності використовувала антирадянську історичну пам'ять як опору нової політики – медіа формували ідентичність, засновану на досвіді окупації, збройного та громадянського спротиву й культурного відродження. Приєднання до ЄС (1 травня 2004 року) та НАТО (29 березня 2004 року) ще більше закріпило цей курс. Країна почала системно імплементувати європейські стандарти кібер- та інформаційної безпеки, а також інтегрувалася в міжнародну інфраструктуру стратегічних комунікацій ЄС і НАТО, зокрема через участь у створенні НАТОвського Центру передового досвіду зі стратегічних комунікацій (StratCom). Це дозволило Литві увійти в 2014 рік із уже достатньо сильними інституціями медіаконтролю, механізмами регуляції контенту і високим рівнем суспільної медіаграмотності.

Після початку агресії РФ проти України у 2014 році литовська влада визнала дезінформацію національною загрозою і почала масштабно протидіяти їй. Зокрема, у 2015 році було створено Національний центр кібербезпеки, а у 2017 році ухвалено закон, який централізував керівництво кібербезпекою й дав змогу блокувати сервери, задіяні у фейках чи кібератаках. На державному рівні Литва створила потужну систему стратегічних комунікацій. Департамент стратегічних комунікацій Збройних сил Литви відіграє провідну роль у виявленні ворожих інформаційних операцій. Влада також жорстко обмежила російський медіапростір – з 2018 року офіційна трансляція російських телеканалів у Литві заборонена, а спеціальні поправки дають можливість оперативно припиняти мовлення потенційно небезпечних каналів [98].

Стратегія національної безпеки Литви базується на концепції тотальної оборони (англ. Total Defence). Ця доктрина передбачає, що оборона держави є справою не лише збройних сил, але й усіх державних інституцій, бізнесу та громадянського суспільства. Особливий акцент робиться на психологічній обороні – здатності суспільства зберігати волю до опору в умовах кризи [114]. Ключовим інструментом реалізації цієї стратегії є Стрілецька спілка Литви (лит. Lietuvos šaulių sąjunga). Це воєнізована громадська організація, інтегрована в

систему оборони, яка налічує понад 14 000 членів. Спілка не лише проводить військову підготовку, але й займається некінетичним опором: патрулюванням кіберпростору, організацією курсів громадянської оборони та протидією дезінформації. Стрільці діють як сполучна ланка між армією та цивільним населенням, підвищуючи соціальну згуртованість.

Усе це супроводжується підвищенням рівня медіаграмотності та інформаційної просвіти населення. У 2020 році литовський уряд ухвалив спеціальний закон про стратегічні комунікації та реалізує масштабні кампанії медіаграмотності [118]. Власне, таке поєднання боротьби з пропагандою з освітою і громадським контролем, зробило Литву одним із світових лідерів у відсічі російській інформаційній агресії.

Водночас важливою складовою стратегії стали ініціативи громадянського суспільства. Наприклад, добровольці з руху «ельфів» моніторять соцмережі й викривають фейкові акаунти, пов'язані з кремлівською пропагандою. Один із таких проєктів нараховує близько 22 000 учасників [29]. Їхні зусилля координуються через відкриту платформу Demaskuok.lt, де журналісти, IT-фахівці та держслужбовці разом протистоять фейкам.

Приклад Литви свідчить про ефективність взаємодії державної політики і громадянської активності, адже комплексний підхід забезпечив зниження впливу інформаційних атак кремля.

У Білорусі ідентифікаційний та інформаційний розвиток після 1991 року пішов у протилежному напрямку. На референдумі 1991 року понад 80% населення висловилися за збереження союзу з росією [46]. У перші роки незалежності існувала дискусія про білорусизацію, однак після приходу до влади Олександра Лукашенка у 1994 році курс був змінений на відтворення радянської моделі. Уже у 1995 році проведення референдуму щодо статусу російської мови фактично позначило початок згортання інформаційного суверенітету держави, а державні ЗМІ отримали функції формування наднаціональної (союзної) ідентичності.

Це створило унікальну ситуацію подвійної ідентичності:

1. Офіційної (державної), що базується на культурі «Великої Вітчизняної війни» та братерстві з росією.

2. Альтернативної (національної), що орієнтована на спадщину ВКЛ, європейські цінності та білоруську мову, яка була витіснена у культурне підпілля та стала маркером опозиційності.

Протягом 1990–2010-х років влада Лукашенка тяжіла до росії і фактично розгортала власні пропагандистські наративи, що часто віддзеркалювали кремлівські тези. Зокрема, у 1995 році офіційна влада легалізувала радянську символіку й піднесла російську мову до статусу рівноцінної державної. У комунікації кремля Білорусь і росія постають «триєдиним народом», і сам Лукашенко неодноразово підкреслював «вічну близькість» з москвою. У такій ситуації офіційний білоруський інформаційний простір фактично служив насадженню «русского мира» – державні ЗМІ транслиували прокремлівські тези, а будь-які прояви білоруської ідентичності масово ігнорувалися або принижувалися. Жорстка цензура і монополія держави на ЗМІ виключали легальні шляхи створення громадянського інформаційного спротиву зсередини країни. Офіційні медіа стали елементом державної вертикалі, а незалежні редакції – об'єктом тиску. У цей час міждержавні домовленості з рф забезпечили широке мовлення російського телебачення,

Нинішня влада навіть святкує День незалежності 3 липня (з дня звільнення Мінська 1944 року), а не Декларації про суверенітет 27 липня 1990 року. Звільнення Мінська пов'язується із загальною перемогою над нацизмом і подається як справжній початок білоруської історії. Такий підхід фактично пов'язує білоруську державність із спадщиною СРСР, а незалежність проголошена у 1991 році не визнається позитивним явищем.

Водночас режим Лукашенка жорстко контролює політику пам'яті. Так, у січні 2022 року Лукашенко підписав закон про «геноцид білоруської нації», який, зокрема, передбачає покарання за заперечення офіційної радянської версії подій 1941–1951 років [175]. Водночас 2022 рік оголосили «Роком історичної пам'яті» з метою «зміцнення єдності нації», а в 2021 році встановлено нове державне

свято – День народної єдності 17 вересня (день приходу Червоної армії до західних областей 1939 року) [175]. Ці кроки фактично підмінили попередню «м'яку білорусизацію» (котра після 2014 року обережно просувала білоруську ідентичність на суто радянсько-російську політику пам'яті [175]).

Соціологічні опитування підтверджують часткову успішність цієї пропаганди. Дослідження Фонду Ернста Моріца Арндта (2019), спільно з BESA, виділяє серед білорусів сегмент громадян з «радянською» ідентичністю (~24% населення), переважно старше покоління з високою лояльністю до режиму [51]. Цим людям близькі радянські символи (прапор СРСР із гербом Білорусі, історичні міфи війни) і сучасні урядові свята [51]. Проте навіть у цій групі радянський світогляд поєднується з певним прийняттям білоруського, що вказує на потенціал для розвитку національної ідентичності. Ідеї «білоруськості» та навіть прозахідної відкритості позитивно сприймаються майже всіма сегментами суспільства (включно з патріотичними) [51]. Тобто навіть серед консервативно налаштованих громадян білоруська ідентичність і перспектива європейської інтеграції не відкидаються повністю [51]. Відсутність законодавчих механізмів інформаційного опору в Білорусі компенсується активністю громадян та незалежних ЗМІ. Історики та правозахисники відзначають, що після жорсткого придушення протестів 2020 року практично всі незалежні медіа були заблоковані чи ліквідовані [180]. За таких умов громадськість різко перейшла до альтернативних каналів: у 2020 році Telegram-канали (наприклад, NEXTA, що за лічені тижні наростила аудиторію з 300 тисяч до 2 мільйонів) а інші інтернет-ресурси стали базою протестних комунікацій, об'єднавши сотні тисяч користувачів по всій країні [180]. Незважаючи на спроби влади блокувати інтернет чи затримувати адміністраторів каналів, ці незалежні медіа та волонтерські ініціативи забезпечували поширення альтернативного дискурсу.

Після силового придушення вуличних акцій опір трансформувався у високотехнологічну партизанську війну. Група «Кіберпартизани» здійснила низку безпрецедентних операцій. Наприклад, злам баз даних МВС – публікація особистих даних силовиків, причетних до репресій, що зруйнувало відчуття

анонімності та безкарності режиму, чи операція «Залізниця» (2022) – кібератака на сервери Білоруської залізниці під час накопичення російських військ перед вторгненням в Україну. Це призвело до переведення управління у ручний режим та уповільнення логістики окупантів [85].

З початком російського вторгнення в Україну в лютому 2022 року і поглиблення інтеграції з Москвою, білоруська влада змушена була дещо міняти риторичку. Офіційний дискурс Лукашенка, що поєднував елементи національної та російсько-радянської ідентичності, поступово змістився у бік останньої. Масштабних державних програм з розвитку національної ідентичності у Білорусі досі немає. Лише опозиційні організації та міграційна діаспора в Польщі та Литві намагаються заповнити цей вакуум, просуваючи ідею «по-білоруському» бачити світ через культуру, мову й історію. Сьогодні значна частина білорусів отримує інформацію саме через заборонені канали, і їх аудиторія стабільно зростає [159].

Незалежні медіа (газета «Наша Ніва», радіо «Радіо Свабода – Беларусь» тощо) діють переважно з еміграції, зосереджуючись на збереженні білоруської культури й мови як альтернативних наративів [154]. Наприклад, «Наша Ніва» нерідко описується як один із головних охоронців білоруської мови й культури і історично залишається переважно білоруськомовним виданням, яке відіграло ключову роль у розвитку модерної білоруської літературної мови та національної свідомості [190].

Варто також згадати, що спроба білорусів відновити свою історичну суб'єктність через звернення до спадщини ВКЛ породила несподіваний конфлікт з Литвою. Для білоруських демократичних сил ВКЛ є доказом того, що Білорусь є частиною західної цивілізації, а не «руського мира». Водночас концепція «литвинізму» (ідея про передусім білоруський характер ВКЛ) у її радикальних формах сприймається частиною литовського суспільства та політичного класу як загроза історичній спадщині та навіть територіальній цілісності (через натяки на історичні права на Вільнюс), що підживлює побоювання щодо «привласнення історії» [115]. Роздмухування цього чутливого конфлікту активно

використовується спецслужбами РФ та режимом Лукашенка, підриваючи регіональну солідарність.

Отже, у всіх трьох пострадянських країнах зростання інформаційних загроз від Москви спонукало до інформаційного спротиву, та характер цього спротиву відрізняється. Україна і Литва особливо після 2014 року посилили державні інституції та законодавство з питань інформаційної безпеки. В обох країнах створені стратегії контрпропаганди, були проведені реформи медіасфери і запущені програми медіаграмотності. Держава та громадянське суспільство в цих державах діють синхронно, адже під законодавчою базою розгортаються рухи волонтерів, фактчекерів, культурні ініціативи. Головним результатом стало те, що в цих країнах домінує альтернативний російському наратив, що будується на історичній пам'яті та власних цінностях.

Водночас Білорусь поки що позбавлена подібних державних важелів. Лише активність незалежних ЗМІ та небайдужих громадян створила хоч якусь альтернативу монополізованій офіційній пропаганді.

Таким чином, характер інформаційного спротиву і утвердження альтернативної ідентичності у державі суттєво залежить від державної політики. Україна й Литва поєднують державні ініціативи (закони, інституції, міжнародні зв'язки) з ініціативами суспільства (волонтерські рухи, незалежні медіа), що забезпечує стійкість до дезінформації. У Білорусі, де держава залишається повністю лояльною Москві, на перший план виходить роль громадянського суспільства і культурних чинників. В усіх трьох випадках необхідність посилення медіаграмотності та суспільної стійкості до фейків стає ключем до протидії російській пропаганді. Досвід свідчить, що лише загальний комплекс заходів може забезпечити ефективне протистояння гібридній інформаційній війні та створення нових наративів, відмінних від пропагандистських міфів.

ВИСНОВКИ

У сучасній системі міжнародних відносин питання ідентичності трансформувалося з культурно-історичної площини у важливий чинник національної безпеки та державної стійкості. Проведений аналіз дає підстави визначити національну ідентичність як динамічне поняття, що змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. У цьому контексті пропаганда розглядається як інструмент політичної комунікації та соціального управління, здатний впливати на суспільну свідомість, консолідувати або фрагментувати суспільство, а також легітимізувати зовнішньополітичні дії держав.

Ефективність інформаційного впливу базується на актуалізації почуття приналежності до певної групи. Використання наративів, символів та історичних міфів дозволяє формувати суспільну свідомість, що стає підґрунтям для мобілізації населення. Ці механізми є універсальними та використовуються різними акторами для досягнення політичних цілей, зокрема в умовах міждержавних конфліктів.

Сучасна інформаційна ситуація в Україні, Білорусі та Литві значною мірою визначається спадщиною радянської національної політики. Радянська модель ідентичності передбачала формування наднаціональної спільноти – радянського народу, що на практиці реалізовувалося через уніфікацію культурного простору та домінування російської мови як засобу міжнаціонального спілкування. Інструментами цієї політики були централізований контроль над медіа, цензура, а також конструювання історичного наративу, в якому наголошувалося на спільній історії та ролі росії як об'єднавчого центру. Важливим елементом радянської ідеології була міфологізація подій Другої світової війни, яка слугувала основою для легітимації радянської системи та формування лояльності громадян. Незавершеність процесів трансформації ідентичності після розпаду СРСР створила передумови для збереження впливу цих наративів у пострадянських суспільствах.

Дослідження сучасних стратегій російської федерації показує, що інформаційний вплив є невід'ємною складовою її зовнішньої політики. Концептуальною основою цього впливу виступає доктрина «русского мира», яка інтерпретує пострадянські країни як зону особливих інтересів та спільного цивілізаційного розвитку. Ключовими інструментами реалізації цієї стратегії є просування російської мови та культури, використання структур православної церкви, а також апеляція до спільної історичної пам'яті, зокрема наративу про «велику перемогу». Російська інформаційна політика спрямована на підтримку лояльних до РФ груп населення («співвітчизників»), дискредитацію альтернативних національних проєктів та протидію впливу західних інституцій (ЄС, НАТО). В умовах загострення міждержавних відносин ці інструменти використовуються для дестабілізації суспільно-політичної ситуації в сусідніх країнах.

Порівняльний аналіз кейсів України, Литви та Білорусі продемонстрував існування трьох відмінних моделей реагування на інформаційні виклики та конструювання національної ідентичності.

Українська модель являє собою приклад трансформації ідентичності в умовах конфлікту. Протягом тривалого часу в Україні співіснували різні моделі пам'яті, а відсутність ефективної інформаційної політики робила державу вразливою до зовнішнього інформаційного впливу. Проте події 2014 року та повномасштабне вторгнення 2022 року стали каталізаторами консолідації національної ідентичності. Відбулося переосмислення історичного минулого (декомунізація), зниження впливу радянських наративів та посилення громадянської складової патріотизму. Інформаційний спротив в Україні характеризується поєднанням державних заходів (законодавче регулювання, обмеження доступу до російських медіа) та ініціатив громадянського суспільства (волонтерський рух, фактчекінг). Це сприяло формуванню стійкості суспільства до дезінформації та утвердженню україноцентричного наративу.

Литовська модель характеризується стратегією радикального розриву з радянським минулим. Державна політика пам'яті Литви базується на правовій та

історичній оцінці радянського періоду як окупації, що дозволило делегітимізувати радянські наративи на інституційному рівні. Основою сучасної литовської ідентичності стали наративи про безперервність державної традиції, героїзація антирадянського опору та чітка європейська орієнтація. Завдяки послідовній мовній політиці, інтеграції до євроатлантичних структур та розвитку інститутів стратегічних комунікацій, Литві вдалося мінімізувати вплив зовнішньої пропаганди. Важливим фактором стійкості стала взаємодія державних органів із громадянським суспільством у сфері протидії дезінформації.

Білоруська модель демонструє збереження тяглості радянських практик у формуванні ідентичності. Політичний режим Білорусі інтегрував елементи радянського історичного наративу (зокрема, культ перемоги у Другій світовій війні) у державну ідеологію, використовуючи їх для забезпечення легітимності влади та підтримки союзу з росією. Статус російської мови як державної та домінування російських медіа в інформаційному просторі сприяли збереженню радянсько-російської ментальності у значної частини населення. Спроби проведення політики «м'якої білорусизації» мали обмежений характер і не призвели до системних змін. Поглиблення інтеграційних процесів у рамках Союзної держави та синхронізація інформаційної політики з рф суттєво обмежили можливості для розвитку альтернативної національної ідентичності, яка наразі формується переважно в середовищі опозиції та громадянського суспільства.

Отже, інформаційний суверенітет є необхідною умовою забезпечення національної безпеки держав. Здатність держави самостійно формувати наративи, інтерпретувати власну історію та визначати ціннісні орієнтири безпосередньо впливає на її стійкість до зовнішніх гібридних загроз. Досвід розглянутих країн свідчить, що ефективна протидія пропаганді потребує комплексного підходу, який включає не лише обмежувальні заходи, а й проактивну політику формування національної ідентичності, розвиток медіаграмотності та зміцнення інституційних спроможностей у сфері

стратегічних комунікацій. Формування консолідованої громадянської ідентичності, що базується на спільних цінностях та баченні майбутнього, виступає ключовим фактором збереження державного суверенітету в умовах сучасних геополітичних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беларусы цяпер пераважна размаўляюць на рускай. Тлумачым, як і чаму так атрымалася і хто ў гэтым вінаваты. *Зеркало*. URL: <https://news.zerkalo.io/cellar/30961.html> (дата звернення: 03.10.2025).
2. Великий терор. *Український інститут національної пам'яті – офіційний веб-сайт*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/velykuu-terror-rokovynu-tragediyi> (дата звернення: 13.11.2025).
3. Верховна рада України прийняла постанову. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html> (дата звернення: 17.10.2025).
4. Використання TikTok для зловмисного впливу на українську аудиторію. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3929266-vikoristanna-tiktok-dla-zlovmisnogo-vplivu-na-ukrainsku-auditoriu.html> (дата звернення: 07.11.2025).
5. Війна за пам'ять про війну, або Як «скрепи» стали путами. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/> (дата звернення: 02.11.2025).
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. *Yaкабоо Publishing, 2019*.
7. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках / С. Білоножко та ін. Київ : Генеза, 2004.
8. Кирієнко О. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я*. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu> (дата звернення: 01.10.2025).
9. Кіндрачук Н. Національне поневолення українців в умовах русифікації мовно-культурного простору УРСР: 60–70-ті роки ХХ ст. *Історичні науки*.

10. Лукашевич О., Тарапон О. Міф про «возз'єднання» України і росії: наукове та суспільне сприйняття Переяславської ради 1654 р. *Український літопис*. 2023. № 1. С. 41–49. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2023-1-41-49> (дата звернення: 21.11.2025).
11. Масенко Л. Інтернаціоналізм плюс русифікація. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/media/internatsionalizm-plyus-rusyifikatsiya> (дата звернення: 01.10.2025).
12. Нестеряк Ю. В., Нестеряк Ю. М. Національний інформаційний простір України: трансформації (1989–2019 роки) : монографія. Київ : 2021.
13. Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-п#Text> (дата звернення: 01.11.2025).
14. Плохій С. Брама Європи. Харків : Книжк. клуб сімейн. дозвілля, 2019.
15. Портников В. Війна ідентичностей. *Міжнародна літературна корпорація Meridian Czernowitz*. URL: <https://www.meridiancz.com/blog/portnikov/> (дата звернення: 03.09.2025).
16. Про забезпечення функціонування української мови як державної. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 02.11.2025).
17. Про інформацію. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 02.11.2025).
18. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2013. Т. 22.
19. Пролетарський за змістом, національний за формою: український радянський плакат 1945–1989 років. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/kosiv-posters/>.

20. Релігія гальмує п'ятирічку. *Picryl*. URL: <https://picryl.com/media/religiya-galmuye-pyatirichku-eeb0c3> (дата звернення: 01.11.2025).
21. Русифікація українських прізвищ. Геноцид української культури та мови – Ukraine History. *Ukraine History*. URL: <https://ukraine-history.com/rusyfikacziya-ukrayinskyh-prizvyshh-genoczyd-ukrayinskoyi-kultury-ta-movu/> (дата звернення: 10.10 2025).
22. Суцільна колективізація сільського господарства в радянській Україні. голодомор 1932-1933 рр. *History | Твоя електронна бібліотека*. URL: https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-10-class-2023-vlasov-profile-level-reissue/22.php#google_vignette (дата звернення: 01.11.2025).
23. Українці позитивно оцінюють діяльність ОУН та УПА. *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/294202-43-ukrainsiv-pozitivno-ocinuut-dialnist-oun-ura-porivnano-z-2013-rokom-ca-cifra-zrosla-vdvici/> (дата звернення: 31.10.2025).
24. Чи відчують українці ностальгію за СРСР? *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/articles/chy-vidchuvayut-ukrayintsi-nostalgiyu-za-srsr-804435> (дата звернення: 01.10.2025).
25. Як російські спецоперації намагаються зірвати мобілізацію в Україні. *Центр стратегічних комунікацій*. URL: <https://spravdi.gov.ua/yak-rosijski-speczoperacziyi-namagayutsya-zirvati-mobilizacziyu-v-ukrayini/> (дата звернення: 08.11.2025).
26. Як СРСР репресував українську мову. *Історична спадщина України: візуальні джерела та архів – LocalHistory*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iak-srsr-represuvav-ukrayinsku-movu/> (дата звернення: 15.11.2025).
27. Як Україну робили радянською (і як українці чинили опір). *The Village Україна*. URL: <https://www.village.com.ua/village/> (дата звернення: 15.11.2025).

28. Abdelal R. Memories of nations and states: institutional history and national identity in post-Soviet Eurasia. *Nationalities papers*. 2002. Т. 30, № 3. С. 459–484. URL: <https://doi.org/10.1080/0090599022000011714> (дата звернення: 09.11.2025).
29. Abend L. Meet the lithuanian ‘elves’ fighting Russian disinformation. *TIME*. URL: <https://time.com/6155060/lithuania-russia-fighting-disinformation-ukraine/> (дата звернення: 02.11.2025).
30. Agitprop. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/agitprop> (дата звернення: 01.10.2025).
31. Alexopoulos G. Stalin and the politics of kinship: practices of collective punishment, 1920s–1940s. *Comparative studies in society and history*. 2008. Т. 50, № 1. С. 91–117. URL: <https://doi.org/10.1017/s0010417508000066> (дата звернення: 13.11.2025).
32. Anderson B. R. O. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London : Verso, 2006. 240 с.
33. Aristotle A. *Metaphysics*. Cedar Lake Publications, 2010.
34. Astrouskaya T. *Culture as a battlefield: Belarus’s struggle over culture and identity*. The Stockholm Centre for Eastern European Studies, 2024. URL: <https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/sceeus/astrouskaaya.pdf> (дата звернення: 02.10.2025).
35. Back to a Soviet-Ukrainian national identity. *The Jamestown Foundation*. URL: <https://jamestown.org/back-to-a-soviet-ukrainian-national-identity/> (дата звернення: 01.10.2025).
36. Banerji A. Notes on the histories of history in the Soviet Union. *Economic and political weekly*. 2006. Т. 42, № 9. С. 826–833.
37. Barber B. *Jihad versus McWorld: how globalism and tribalism are reshaping the world*. New York : Times Books, 1995.
38. Belarus. *Seventeen Moments in Soviet History*. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1973-2/belarus> (дата звернення: 19.09.2025).

39. Belarusian propaganda watch (April–August 2025). Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland, 2024.
40. Bernays E. L. The engineering of consent. *The annals of the American academy of political and social science*. 1947. Vol. 250, no. 1. P. 113–120. URL: <https://doi.org/10.1177/000271624725000116> (дата звернення: 23.11.2025).
41. Billig M. Banal nationalism. SAGE Publications, Limited, 2012.
42. Bock-Schroeder J. Socialist realism: art of the state. *Soviet Union Dot Com*. URL: <https://soviet-union.com/socialist-realism>. (дата звернення: 13.11.2025).
43. Bolsover G., Howard P. Computational propaganda and political big data: moving toward a more critical research agenda. *Big data*. 2017. Vol. 5, no. 4. P. 273–276. URL: <https://doi.org/10.1089/big.2017.29024.cpr> (дата звернення: 23.11.2025).
44. Brooks J. The press and the public adjust to a new normal, 1918-1935. *Reading russia, vol. 3*. 2020. P. 43–81. URL: <https://doi.org/10.4000/books.ledizioni.13034> (дата звернення: 15.11.2025).
45. Brubaker R. Ethnicity without Groups. Harvard University Press, 2004. URL: <https://doi.org/10.4159/9780674258143> (дата звернення: 01.11.2025).
46. BTI 2024 Belarus country report. *BTI 2024*. URL: <https://bti-project.org/en/reports/country-report/BLR> (дата звернення: 08.11.2025).
47. Castells M. Power of identity. Wiley & Sons, Incorporated, John, 2009. 584 с.
48. Cavendish P., Gillespie D. Early soviet cinema: innovation, ideology and propaganda. *The modern language review*. 2004. Vol. 99, no. 1. P. 273. URL: <https://doi.org/10.2307/3738974> (дата звернення: 15.11.2025).
49. Constitution of the Republic of Lithuania. *WIPO – World Intellectual Property Organization*. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/7067?utm_source (дата звернення: 02.11.2025).
50. Cooley A. Whose rules, whose sphere? Russian governance and influence in post-soviet states. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/posts/2017/06/whose-rules-whose-sphere->

russian-governance-and-influence-in-post-soviet-states?lang=en (дата звернення: 30.10.2025).

51. Cosmopolitan «belarusianness»: the formation of belarusian national identity as a factor of state and regional stability. *Begin-Sadat center for strategic studies*. URL: <https://besacenter.org/cosmopolitan-belarusianness-the-formation-of-belarusian-national-identity-as-a-factor-of-state-and-regional-stability/> (дата звернення: 02.11.2025).

52. Cotter B. P. Russkiy mir: how the Kremlin employs narratives to destabilize the Baltic states. *perConcordiam*. URL: https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2020-09/pC_v7%20Special%20Edition_en-6_Cotter.pdf (дата звернення: 30.10.2025).

53. Cultural diplomacy as a weapon of the Kremlin. *UkraineWorld*. URL: <https://ukraineworld.org/en/articles/infowatch/cultural-diplomacy-weapon-kremlin> (дата звернення: 30.10.2025).

54. Digital occupation: Pro-Russian bot networks target Ukraine's occupied territories on Telegram. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/report-russian-bot-networks-occupied-ukraine/> (дата звернення: 30.10.2025).

55. Diuk N. M. The church that stalin couldn't kill: Ukrainian greek catholic church thrives seventy years after forced reunification. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/> (дата звернення: 15.11.2025).

56. Dynamics of national identity narratives in Ukraine / K. V. Korostelina et al. *National identities*. 2025. P. 1–25. URL: <https://doi.org/10.1080/14608944.2025.2473699> (дата звернення: 20.11.2025).

57. Dynko A., Bigg C. Shocking! Belarusian president speaks Belarusian. *Radio Liberty*. URL: <https://www.rferl.org/a/shocking-belarusian-president-speaks-belarusian-lukashenka/25443432.html> (дата звернення: 12.10.2025).

58. Edele M. Soviet veterans of the Second World War: a popular movement in an authoritarian society, 1941-1991. Oxford University Press, Incorporated, 2008.
59. Fichte J. G. Foundations of the entire science of knowledge / пер. з нім. P. Heath, J. Lachs. Cambridge University Press, 1982.
60. Finkelstein J. Propaganda and communication in world history / ред.: H. Lasswell, D. Lerner, H. Speier. Honolulu : HI: The East-West Center, 1979. Т. 1 : The symbolic instrument in early times.
61. Five bolshevik demonology in visual propaganda. *Conography of power: Soviet political posters under lenin and stalin*,. 1998. P. 86–241. URL: <https://doi.org/10.1525/9780520924062-010>.
62. Francis H. The quest for identity : migration and cultural hybridity of the Malaysian diaspora in the United Kingdom. *Social Anthropology and ethnology*. 2024.
63. Freire M. R. Ukraine's multi-vectorial foreign policy: looking west while not overlooking its eastern neighbor. *UNISCI discussion papers*. 2009. No. 20.
64. Fuchs C. Propaganda 2.0: Herman and Chomsky's propaganda model in the age of the internet, big data and social media in the age of the internet, big data and social media. *The propaganda model today: filtering perception and awareness*. 2018. P. 71–92. URL: <https://doi.org/10.16997/book27.f> (дата звернення: 23.11.2025).
65. Fukuyama F. Identity: the demand for dignity and the politics of resentment. Farrar, Straus & Giroux, 2018.
66. Gallagher G. E. The komsomol experience under stalin. *Student publications*. 871. 2020. URL: https://cupola.gettysburg.edu/student_scholarship/871.
67. Gellner E. Nations and nationalism. Cornell University Press, 2009. 208 p.
68. Generational effects of culture and digital media in former Soviet Republics / B. D. Horne et al. *Humanities and social sciences communications*. 2023. Vol. 10, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01670-6> (дата звернення: 19.11.2025).
69. Graham-Harrison E., Boffey D. Lithuania fears Russian propaganda is prelude to eventual invasion. *the Guardian*.

URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/03/lithuania-fears-russian-propaganda-is-prelude-to-eventual-invasion> (дата звернення: 01.10.2025).

70. Gregory P. R. *Terror by quota: state security from Lenin to Stalin: an archival study*. New Haven, 2009. 137 с.

71. Haigh M., Kozak N. I., Haigh T. The social study of information work: stopfake.org and Ukraine's online war with Russia. *Proceedings of the Annual Conference of CAIS / Actes du congrès annuel de l'ACSI*. 2016. URL: <https://doi.org/10.29173/cais900> (дата звернення: 20.11.2025).

72. Hall S. *Essential essays: foundations of cultural studies and identity and diaspora*. Duke University Press, 2018. 768 с.

73. Helmus T. C., Holynska K. Ukrainian resistance to Russian disinformation. Lessons for future conflict. RAND. 85 p. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RRA2700/RRA2771-1/RAND_RRA2771-1.pdf (дата звернення: 02.11.2025).

74. Herder J. G. *Outlines of a philosophy of the history of man* / пер. з нім. T. Churchill. Franklin Classics Trade Press, 1800.

75. Hirsch F. *Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet union*. Cornell University Press, 2014. 392 с.

76. Hobsbawm E. J. *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge [England] : Cambridge University Press, 1990. 191 с.

77. Hoffman D. L. *Cultivating the masses: modern state practices and Soviet socialism, 1914–1939*. Cornell University Press, 2011. 344 с.

78. *Hostile propaganda: how it affects Lithuanian society?*. *Warsaw Institute*. URL: <https://warsawinstitute.org/hostile-propaganda-affects-lithuanian-society/> (дата звернення: 01.10.2025).

79. How Belarusian nationalism has become a tool in information wars | Euractiv. *Euractiv*. URL: <https://www.euractiv.com/news/how-belarusian-nationalism-has-become-a-tool-in-information-wars/> (дата звернення: 02.11.2025).

80. How does Marxism differ from Leninism?. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/question/How-does-Marxism-differ-from-Leninism> (дата звернення: 01.10.2025).
81. Hrytsak Y. National identities in post-Soviet Ukraine: the case of Lviv and Donetsk. *Harvard Ukrainian studies*. 1998.
82. Hrytsak Y. Re-Vision of history. russian historical propaganda and ukraine / ed. by V. Yermolenko. Kyiv : K.I.S., 2019. 92 p.
83. Hurak I., Kobuta S. Changes in the environment of ukrainian orthodoxy
84. Hurak I. Political myths propagated by the Kussian Federation in Ukraine. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2018. Vol. 3, no. 2. P. 13. URL: <https://doi.org/10.17951/we.2017.3.2.13> (date of access: 23.06.2025).
85. In the digital shadows, Belarusian cyber partisans unnerve Lukashenka. *New Eastern Europe*. URL: <https://neweasterneurope.eu/2025/05/08/in-the-digital-shadows-belarusian-cyber-partisans-unnerve-lukashenka/> (дата звернення: 20.11.2025).
86. In the Kyiv region, the invaders shot a priest-chaplain of the OCU – RISU. *Religious Information Service of Ukraine*. URL: https://risu.ua/en/in-the-kyiv-region-the-invaders-shot-a-priest-chaplain-of-the-ocu_n126553 (дата звернення: 01.10.2025).
87. Information disorder: toward an interdisciplinary framework for research and policy making. *Council of Europe Publishing*. URL: <https://edoc.coe.int/en/media/7495-information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research-and-policy-making.html> (дата звернення: 01.09.2025).
88. Jachovič J. Reinforcing the national identity: Belarusian identity-building social practices. *Journal on Baltic Security*. URL: <https://journalonbalticsecurity.com/journal/JOBS/article/32/text> (дата звернення: 15.10.2025).
89. Justice department disrupts covert russian government-sponsored foreign malign influence operation targeting audiences in the united states and

elsewhere. *Department of Justice | Homepage | United States Department of Justice*. URL: <https://www.justice.gov/archives/o> (дата звернення: 01.11.2025).

90. Karl Marx, utopian socialist: An interview with Gregory Claeys. *The Platypus Affiliated Society*. URL: <https://platypus1917.org/2018/07/30/karl-marx-utopian-socialist-an-interview-with-gregory-claeys/> (дата звернення: 13.11.2025).

91. Karmanau Y. In Belarus, the native language is vanishing as Russian takes prominence. *AP News*. URL: <https://apnews.com/article/belarus-language-russia-lukashenko-russification-bcc4eb1881ca6c93f98ef9951068dde7> (дата звернення: 10.10.2025).

92. Katchanovski I. Regional political divisions in Ukraine since Euromaidan. *SpringerLink*. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-98724-3_7 (дата звернення: 15.10.2025).

93. Kenez P. Birth of the propaganda state: Soviet methods of mass mobilization, 1917-1929. Cambridge University Press, 2009.

94. Kerpley V. Soviet cinema and state control: Lenin's nationalization decree reconsidered. *Journal of film and video*. 1990. Vol. 42, no. 2. P. 3–14.

95. Khinkulova K. Hello, Lenin?. *Europe on and behind the screens*. 2012. Vol. 1, no. 2. P. 94. URL: <https://doi.org/10.18146/2213-0969.2012.jethc022> (дата звернення: 15.11.2025).

96. Kłyśiński K. The anti-Western narrative in Belarus's historical policy becomes harsher. *OSW Centre for Eastern Studies*. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2022-01-14/anti-western-narrative-belaruss-historical-policy-becomes-harsher> (дата звернення: 16.10.2025).

97. Kolinko M., Fedorchenko P. Formation of national identity: cultural narratives of Ukrainian history. *Skhid*. 2025. С. 36. URL: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.725> (дата звернення: 01.11.2025).

98. Konieczny M. Demaskuok – the Lithuanian system to counter disinformation. *De securitate et defensione. O bezpieczeństwie i obronności*. 2022. Vol. 8, no. 1. P. 17–29. URL: <https://doi.org/10.34739/dsd.2022.01.02> (дата звернення: 20.11.2025).

99. Korzeniewska K., Mielczarek A. Lithuanians and Poles against communism after 1956: parallel ways to freedom. *Warsaw institute*. 2021. URL: <https://warsawinstitute.org/hostile-propaganda-affects-lithuanian-society/>.
100. Kravchenko V. V. Ukraine faces its Soviet past: history versus policy versus memory. *Mass dictatorship and memory as ever present past*. London, 2014. P. 87–119. URL: https://doi.org/10.1057/9781137289834_5 (дата звернення: 10.10.2025).
101. Kulyk V. The politics of ethnicity in post-Soviet Ukraine: beyond Brubaker. *Journal of Ukrainian studies*. 2001. Vol. 26.
102. Kundu N. D. The Baltic states' search for security. *Strategic analysis*. 2003. Vol. 27, no. 3. P. 463–488. URL: <https://doi.org/10.1080/09700160308450100> (дата звернення: 23.11.2025).
103. Kuzio T. Ukraine: state and nation building. Taylor & Francis Group, 1998. 298 p.
104. Kymlicka W. Finding our way: Rethinking ethnocultural relations in Canada. Toronto : Oxford University Press, 1998. 220 p.
105. Lasswell H. D. The structure and function of communication in society. New York : The Institute for Religious and Social Studies., 1948.
106. Legvold R., Weiner A. Making sense of war: the second world war and the fate of the bolshevik revolution. *Foreign affairs*. 2001. Т. 80, № 2. С. 183. URL: <https://doi.org/10.2307/20050121> (дата звернення: 13.11.2025).
107. Lenin on the most important of the arts. *Seventeen Moments in Soviet History*. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1924-2/socialist-cinema/socialist-cinema-texts/lenin-on-the-most-important-of-the-arts/> (дата звернення: 01.11.2025).
108. 'Less than human': the psychology of cruelty. *NPR*. URL: <https://www.npr.org/2011/03/29/134956180/criminals-see-their-victims-as-less-than-human> (дата звернення: 01.09.2025).
109. Lietuvos suvereniteto atkūrimas: 1988-1991 metais / ed. by A. Arvydas. Vilnius : Diemedžio leidykla, 2000. 487 p.

110. Lionchuk O. Memory politics in Ukraine and Russia as a component of modern warfare. *New Eastern Europe*. URL: <https://neweasterneurope.eu/2025/02/28/memory-politics-in-ukraine-and-russia-as-a-component-of-modern-warfare/> (дата звернення: 30.10.2025).

111. Lippmann W. Public opinion. *The journal of nervous and mental disease*. 1923. Vol. 57, no. 1. P. 100. URL: <https://doi.org/10.1097/00005053-192301000-00118> (дата звернення: 23.11.2025).

112. Lithuania political briefing: A referendum to be held in Lithuania to decide whether to allow the nationals to have a dual citizenship – China-CEE Institute. *China-CEE Institute – institute research nonprofit organization china europe thinktank society politics relations knowledge science workingpaper*. URL: <https://china-cee.eu/2019/03/04/> (дата звернення: 07.10.2025).

113. Lithuania topples last Soviet monuments. URL: <https://www.taiwannews.com.tw/news/4647578> (дата звернення: 01.10.2025).

114. Lithuania's total defense review. *National Defense University Press*. URL: <https://ndupress.ndu.edu/Media/> (дата звернення: 02.11.2025).

115. Litvinism: when history becomes securitized. *New Eastern Europe*. URL: <https://neweasterneurope.eu/2024/03/07/litvinism-when-history-becomes-securitized/> (дата звернення: 02.11.2025).

116. Locke J. An essay concerning human understanding. Oxford University Press, 1975.

117. Magnúsdóttir R. Enemy number one: the United States of America in Soviet ideology and propaganda, 1945–1959. *History: reviews of new books*. 2021. Т. 49, № 1. С. 25–26. URL: <https://doi.org/10.1080/03612759.2021.1854068> (дата звернення: 13.11.2025).

118. Maliukevičius N. Fortifying democracies: Lithuania's comprehensive approach to counter disinformation and propaganda. Eastern Europe studies centre. URL: https://www.gssc.lt/wp-content/uploads/2024/04/v02_Maliukevicius_Fortifying-Democracies_EN_A4-2.pdf (дата звернення: 02.11.2025).

119. Mally L., Tumarkin N. The living and the dead: the rise and fall of the cult of World War II in Russia. *The American historical review*. 1996. Vol. 101, no. 1. P. 216. URL: <https://doi.org/10.2307/2169326> (дата звернення: 21.11.2025).
120. Martin T. Affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Cornell University Press, 2017.
121. Marx K. Manifesto of communist party. W.Reeves, 1964. 1888 с.
122. Meienberger A. The concept of the «russkiy mir» : history of the concept and Ukraine. *Conservatism in Russia*. 2023. Vol. 13, no. 35. P. 15–29. URL: <https://doi.org/10.55337/35.q1pt4607> (дата звернення: 30.10.2025).
123. Ministry of Culture and Information policy's media literacy development strategy until 2026 presented in Kyiv. *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/ministry-culture-and-information-policys-media-literacy-development-strategy-until-2026-presented-kyiv> (дата звернення: 02.11.2025).
124. Minsk in Moscow's grip: How Russia subjugated Belarus without annexation. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/content-series/russia-tomorrow/minsk-in-moscows-grip-how-russia-subjugated-belarus-without-annexation/> (дата звернення: 01.11.2025).
125. Misiunas R. J. The Baltic states: years of dependence, 1940-1990. London : Hurst, 1993. 400 p.
126. Moine N., Fitzpatrick S. Everyday stalinism. ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. *Le Mouvement social*. 2001. No. 196. P. 181. URL: <https://doi.org/10.2307/3779644> (дата звернення: 14.11.2025).
127. Myths and conflict in the South Caucasus / ed. by O. Karpenko, J. Javakhishvili. Vol. 1 : Instrumentalisation of historical narratives.
128. NAFO fleet, part 2: the flyin' fellas squadrone. *UNITED24 – The initiative of the President of Ukraine*. URL: https://u24.gov.ua/news/nafo_squadrone (дата звернення: 16.10.2025).
129. National threat assessment 2025. Vilnius : State Security Department Of The Republic Of Lithuania, 2025.

130. Nationality laws of the former Soviet republics. *Refworld*. URL: <https://www.refworld.org/legal/natlegcomp/unhcr/1993/en/39359> (дата звернення: 02.11.2025).
131. NATO strategic communications centre of excellence. *StratCom | NATO Strategic Communications Centre of Excellence Riga, Latvia*. URL: https://stratcomcoe.org/about_us/about-nato-stratcom-coe/ (дата звернення: 02.11.2025).
132. Nora P. Les lieux de mémoire, tome 2: La Nation – Héritage, historiographie, paysages. Gallimard, 1986.
133. Nye J. S. Soft power. *Foreign policy*. 1990. No. 80. P. 153. URL: <https://doi.org/10.2307/1148580> (дата звернення: 23.11.2025).
134. O'Donnell V. J., Jowett G. S. Propaganda and persuasion. SAGE Publications, Incorporated, 2014.
135. Paul C., Matthews M. The Russian «firehose of falsehood» propaganda model. *RAND*. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html> (дата звернення: 30.10.2025).
136. Pavlenko A. Multilingualism in post-soviet countries: language revival, language removal, and sociolinguistic theory. *International journal of bilingual education and bilingualism*. 2008. Vol. 11, no. 3-4. P. 275–314. URL: <https://doi.org/10.1080/13670050802271517> (дата звернення: 15.11.2025).
137. Pisch A. The personality cult of Stalin in Soviet posters, 1929–1953: archetypes, inventions and fabrications. ANU Press, 2016.
138. Post-Soviet publics and nostalgia for Soviet times. *Lituanistika*. URL: <https://www.lituanistika.lt/content/51702> (дата звернення: 01.10.2025).
139. Putin's invasion of Ukraine decimates influence of local Pro-Russian parties. *The Jamestown Foundation*. URL: <https://jamestown.org/putins-invasion-of-ukraine-decimates-influence-of-local-pro-russian-parties/> (дата звернення: 30.10.2025).

140. Pylypenko V. Stakhanov movement – myth or reality? Exploring the history. *Трибун*. URL: <https://tribun.com.ua/en/110554-stakhanov-movement-myth-or-reality-exploring-the-history> (дата звернення: 13.11.2025).

141. Rabb N., Cowen L., de Ruiter J. P. Investigating the effect of selective exposure, audience fragmentation, and echo-chambers on polarization in dynamic media ecosystems. *Applied network science*. 2023. Vol. 8, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1007/s41109-023-00601-3> (дата звернення: 23.11.2025).

142. Religious Information Service of Ukraine. Genesis of the «russian world» ideology and its main features – RISU. *Religious Information Service of Ukraine*. URL: https://risu.ua/en/genesis-of-the-russian-world-ideology-and-its-main-features_n152727 (дата звернення: 30.10.2025).

143. Republic of lithuania law on the Lithuanian national radio and television. *e-seimas*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/596247e2dd7511ef8cdf2c320e69444?jfwid=173dntkzt3&> (дата звернення: 02.11.2025).

144. Research exposes long-term failure of Russian propaganda. *University of Cambridge*. URL: <https://www.cam.ac.uk/research/news/research-exposes-long-term-failure-of-russian-propaganda-in-ukraines-donbas-region> (дата звернення: 01.11.2025).

145. Risse T. *Community of Europeans?: Transnational identities and public spheres*. Cornell University Press, 2015.

146. Ritzer G. *McDonaldization of society*. SAGE Publications, Incorporated, 2018. 272 с.

147. Rizokulovich R. R. The role of propaganda in modern society. *Jurnal humaniora dan ilmu pendidikan*. 2024. Vol. 4, no. 1. P. 1–7. URL: <https://doi.org/10.35912/jahidik.v4i1.4633> (дата звернення: 23.11.2025).

148. RT (Russia Today) як партизанський активіст. *EUvsDisinfo*. URL: <https://euvsdisinfo.eu/ua/rt-russia-today-як-партизанський-активіст/> (дата звернення: 30.10.2025).

149. Rudyi N. Ruscism as a variant of the fascist form of state-legal regime. *Social legal studios*. 2023. Vol. 6, no. 2. URL: <https://doi.org/10.32518/sals2.2023.55> (дата звернення: 23.11.2025).

150. Russia seeks to discredit Lithuania, increasingly accusing it of rewriting history, promoting Nazism, and spreading Russophobia. *VSD*. URL: <https://www.vsd.lt/en/reports/influence-activities-against-lithuania/russia-seeks-to-discredit-lithuania-increasingly-accusing-it-of-rewriting-history-promoting-nazism-and-spreading-russophobia/>.

151. Russian propaganda's neo-Nazi myth. *Forum for Ukrainian Studies*. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/07/09/russian-propagandas-neo-nazi-myth> (дата звернення: 17.09.2025).

152. Russkiy mir as the Kremlin's quasi-ideology. *Uacrisis.org*. URL: <https://uacrisis.org/en/russkiy-mir-as-the-kremlin-s-quasi-ideology> (дата звернення: 01.11.2025).

153. Sagatienė D. The transformation of Lithuanian memories of Soviet crimes to genocide recognition. *International journal of transitional justice*. 2022. Vol. 16, no. 3. P. 396–405.

154. Scott L. Exiled media fight to keep Belarusian language alive. *Voice of America*. URL: <https://www.voanews.com/a/exiled-media-fight-to-keep-belarusian-language-alive-/7810871.html> (дата звернення: 02.11.2025).

155. Sen A. K. Identity and violence: the illusion of destiny. New York : W. W. Norton & Co., 2006. 215 с.

156. Sherry S. Discourses of regulation and resistance. Edinburgh University Press, 2015. URL: <https://doi.org/10.1515/9780748698035> (дата звернення: 14.11.2025).

157. Shevel O. Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine. 2016.

158. Shtromas A., Faulkner R. K., Mahoney D. J. Totalitarianism and the prospects for world order. Lexington Books, 2003.

159. Silenced but resilient: Belarusian exiled media since the 2020 revolution. Berlin : JX' Fund, 2024. URL: <https://jx-fund.org/wp->

content/uploads/2024/03/Silenced_but_Resilient_BY_Media_Independent_Media_in_Exile_Report_2024_vFinal.pdf (дата звернення: 01.11.2025).

160. Siruk O. A guide to the history of oppression of the Ukrainian language. *Читомо* URL: <https://chytomo.com/en/a-guide-to-the-history-of-oppression-of-the-ukrainian-language/> (дата звернення: 15.11.2025).

161. Smith A. National identity. Harmonds-worth : Penguin Books, 1990.

162. Smith G. S., Moser C. A. The cambridge history of Russian literature. *The modern language review*. 1991. Vol. 86, no. 2. P. 536. URL: <https://doi.org/10.2307/3730660> (дата звернення: 14.11.2025).

163. Snyder T. Reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. Yale University Press, 2008. 384 p.

164. Snyder T. Vladimir Putin's politics of eternity . *the Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/16/vladimir-putin-russia-politics-of-eternity-timothy-snyder> (дата звернення: 30.10.2025).

165. Soviet identity and war myths in Belarus. *BelarusDigest*. URL: <https://belarusdigest.com/story/soviet-identity-and-war-myths-in-belarus/> (дата звернення: 01.10.2025).

166. Soviet propaganda. *National Museum of the Holodomor-Genocide*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/en/soviet-propaganda/> (дата звернення: 15.11.2025).

167. Streikus A. The catholic church in Lithuania in 1940-1990: between resistance and adaptation. *Lietuvos istorijos studijos*. 2009. Vol. 23. P. 111–126. URL: <https://doi.org/10.15388/lis.2009.36961> (дата звернення: 23.11.2025).

168. Suny R. G. The empire that dared not speak its name: making nations in the Soviet state. *Current history*. 2017. Т. 116, № 792. С. 251–257. URL: <https://doi.org/10.1525/curh.2017.116.792.251> (дата звернення: 02.11.2025).

169. Synchak B. The role of the Moscow patriarchate in supporting the Russian-Ukrainian war. *Occasional papers on religion in Eastern Europe*. 2024. Vol. 44, no. 10. URL: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2589> (дата звернення: 19.10.2025).

170. Syvachuk N., Tsyhanok O., Sanivskyi O. Scientific and pedagogical ideas of Vasyl Sukhomlynskyi and Ukrainization: areas of intersection. *Pedagogy and education management review*. 2022. No. 3. P. 32–40. URL: <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2022-3-32> (дата звернення: 15.10.2025).
171. Taber R. A look at Leninism. New York : Aspect Foundation, 1988. 104 с.
172. Tajfel H., Turner J. An integrative theory of intergroup conflict. *Organizational identity*. 2000. P. 56–65. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199269464.003.0005> (дата звернення: 10.10.2025).
173. Tajfel H., Turner J. C. The social identity theory of intergroup behavior. *Political psychology*. 2004. С. 276–293. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203505984-16> (дата звернення: 01.11.2025).
174. Tereshkovich P. The ideology of the «russkiy mir» and Belarus. Belarus reseearch network of neighbourhood policy, 2024. URL: <https://belarusnetwork.org/wp-content/uploads/2024/10/Analytical-Article-no.-12.pdf> (дата звернення: 30.10.2025).
175. The anti-Western narrative in Belarus's historical policy becomes harsher. *OSW Centre for Eastern Studies*. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2022-01-14/anti-western-narrative-belaruss-historical-policy-becomes-harsher> (дата звернення: 02.11.2025).
176. The black book of communism: crimes, terror, repression / J.-L. Panné та ін. Harvard University Press, 1999. 912 с.
177. The culture of national security: norms and identity in world politics / ред. К. Р. J. 1945-. New York : Columbia University Press, 1996. 562 с.
178. The forest brothers – heroes & villains «balticworlds.com. *balticworlds.com*. URL: <https://balticworlds.com/the-forest-brothers-heroes-villains/> (дата звернення: 07.11.2025).

179. The identity of Ukraine's citizens: trends of change (June, 2024). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/en/component/k2/the-identity-of-ukraine-s-citizens-trends-of-change-june-2024> (дата звернення: 02.11.2025).

180. The infowar behind the Belarus revolution. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/the-infowar-behind-the-belarus-revolution> (дата звернення: 02.11.2025).

181. The Kremlin's 'besieged fortress' narrative criticised in independent media. URL: <https://euvsdisinfo.eu/the-kremlins-besieged-fortress-narrative-criticised-in-independent-media/> (дата звернення: 30.10.2025).

182. The people's wishes: Soviet media reports on Lithuania in 1940. *Miami University WordPress Sites*. URL: <https://sites.miamioh.edu/havighurst/> (дата звернення: 08.10.2025).

183. The Russian flag will be flown wherever Russian is spoken: «Russkiy Mir» Foundation / N. Koval et al. Ukrainian Institute, 2022. 55 p.

184. The Ukrainian Helsinki Group is 47 years old. *Центр громадянських свобод*. URL: <https://ccl.org.ua/en/news/the-ukrainian-helsinki-group-is-47-years-old-we-talk-about-the-creation-and-activities-of-the-human-rights-organization/> (дата звернення: 01.11.2025).

185. The women in white – protesting for a peaceful political emancipation in Belarus. *E-International Relations*. URL: <https://www.e-ir.info/2021/04/30/the-women-in-white-protesting-for-a-peaceful-political-emancipation-in-belarus/> (дата звернення: 01.10.2025).

186. Thompson M. Forging war: the media in Serbia, Croatia, Bosnia, and Hercegovina. University Of Luton Press, 2003. 330 p.

187. Тов. Lenin ochishchaet zemliu ot nechisti. *Digital Public Library of America*. URL: <https://dp.la/item/39550114f11f980c652893c4ac0f2ff5> (дата звернення: 02.11.2025).

188. Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered / ред.: S. N. Glick, B. L. G. 1938-, S. B. Cristina. New York, N.Y : New York Academy of Sciences, 1992. 259 с.

189. True Europe, «Eurasian civilization», «russskiy mir»: how Moscow justifies its imperial ambitions across different regions of the world. *Res Publica*. URL: <https://en.respublica.lt/true-europe-eurasian-civilization-russskiy-mir-how-moscow-justifies-its-imperial-ambitions-a> (дата звернення: 01.11.2025).

190. Truth in exile: Belarusian media defies physical, digital borders. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/article/truth-exile-belarusian-media-defies-physical-digital-borders> (дата звернення: 02.11.2025).

191. Tuhina G. Two years into EU ban, Russia's RT and Sputnik are still accessible across the EU. *Radio Free Europe*. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-rt-sputnik-eu-access-bans-propaganda-ukraine-war/32803929.html> (дата звернення: 30.10.2025).

192. Tyszka K. Homo sovieticus two decades later. *University of Warsaw*.

193. Ukraine's IT army: digital resistance to Russian propaganda. *Kroc Institute at University of Notre Dame*. URL: <https://peacepolicy.nd.edu/2023/05/22/ukraines-it-army-digital-resistance-to-russian-propaganda/> (дата звернення: 02.11.2025).

194. Ukraine's history, and why it matters, by Timothy Snyder. *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/stories/2022/07/timothy-snyder-ukraine-history/> (дата звернення: 11.08.2025).

195. Ukrainian national identity: the «other Ukraine». *Wilson Center*. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/ukrainian-national-identity-the-other-ukraine> (дата звернення: 18.09.2025).

196. Walker C., Ludwig J. Sharp power: rising authoritarian influence. National endowment for democracy, 2017. URL: <https://www.ned.org/wp-content/uploads/2017/12/Introduction-Sharp-Power-Rising-Authoritarian-Influence.pdf> (дата звернення: 01.10.2025).

197. Wardle C. Information disorder: the essential glossary. *Shorenstein center*. 2018.

198. Wardle C., Derakhshan H. Journalism, disinformation and «fake news» / ред.: C. Ireton, J. Posetti. Paris : France: UNESCO, 2018.

199. Waszczyńska K. Who speaks Belarusian? The language situation in the Republic of Belarus. *Ethnologia Polona*. 2017. Vol. 38. P. 171–185.
200. Weitz E. D. Racial politics without the concept of race: reevaluating Soviet ethnic and national purges. *Slavic review*. 2002. Т. 61, № 1. С. 1–29. URL: <https://doi.org/10.2307/2696978> (дата звернення: 13.11.2025).
201. Wendt A. Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics. *International organization*. 1992. Т. 46, № 2. С. 391–425. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020818300027764> (дата звернення: 24.06.2025).
202. Wilson A. Belarus: The last European dictatorship. New Haven and London : Yale University Press, 2021.
203. Woźniakowski T. & A. Reuniting with europe: Poland's EU path. *KEW*. 2025.
204. Zadora A. History teaching in Belarus: between Europe and Russia. *History education research journal*. 2017. Vol. 15, no. 1. P. 8–23. URL: <https://doi.org/10.18546/herj.15.1.02> (дата звернення: 10.10.2025).
205. Zhurzhenko T. Sisters into neighbours. Ukrainian-Belarusian relations after 1991. *Crossroads digest*. 2008. № 3.